

EHL-İ SÜNNET

EDİTÖR
Mustafa AYKAÇ

İstanbul, 2020

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

© Eserin her türlü basım hakkı anlaşmalı olarak Ensar Neşriyat'a aittir.

ISBN: 978-605-7619-85-3

Sertifika No: 17576

Kitabın Adı

Ehl-i Sünnet

Editör

Mustafa AYKAÇ

Yayın Yönetmeni

Hüseyin KADER

Adem SAYDAŇ

Redakte

Abdulkadir MACİT

Kapak

Halil YILMAZ

Baskı

ÇINAR MAT. ve YAY. SAN. TİC. LTD. ŞTİ.

100. Yıl Mahallesi Matbaacılar Caddesi

Ata Han No:34 / 5 Bağcılar - İSTANBUL

Tel: 0212 628 96 00 - Faks: 0212 430 83 35

Sertifika No: 45103

1. Basım

Ekim 2020 / 1.000 adet basılmıştır.

İletişim

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.

Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sokak No: 7 Eyüpsultan / İstanbul

Tel: (0212) 491 19 03 - 04 Faks: (0212) 438 42 04

www.ensarneyriyat.com.tr siparis@ensarneyriyat.com.tr

İMAM EŞ'ARİ VE EHL-İ SÜNNET'E KATKISI

*Mehmet KESKİN**

Giriş

İslâm; ekonomik, kültürel, sosyal, siyasi, itikâdî, ameli velhasıl insan hayatının bütün alanlarına hitap eden bir din olmasından dolayı ümmetin âlimleri İslâm'ın bütün yaşam alanlarına hitap eden yönlerini açıklamak ve tatbikini sağlamaya yönelik çabalar içinde olmuşlardır. İslâm âlimlerinin bu gayretleri neticesinde yaşamın bütün alanlarına ışık tutan, vahyi esas alan ve vahye dayanan fakat insani olan aynı zamanda insan medeniyetine inanılmaz katkılar sunan devasa bir birikim oluşmuştur.

Öte yandan Hz. Peygamberin vefatından hemen sonra hilafet meselesiyle başlayan ve zamanla bu konuyla ilgili meydana gelen mücadeleler Cemel, Sıffin gibi savaflara dönüşmüş ve bu savaflarda birçok sahabe ve tabiin hayatını kaybetmiştir. Bu üzücü durum Müslümanları derinden etkilemiştir. Böylece daha hicri birinci asırdan itibaren Müslüman toplumun dini durumu sorgulanır hale gelmiştir. İmamet meselesi üzerinde meydana gelen tartışmalar ve olaylar, kaza, kader, büyük günah, iman ve amel gibi daha çok insanın yapıp etmeleri ile alakalı konuları da kapsamaya başlamıştır. Bu konular etrafında dönemin ileri gelen âlimleri görüş beyan etmişlerdir. Bu görüşler ve şahıslar etrafında çoğu zaman siyasi ancak en az onun kadar itikâdî zümreleşmeler meydana gelmiştir. Böylece daha ilk dönemde İslâm âlemi siyasi çekişmenin yanında ciddi bir fikri mücadele içine girmiştir. Zamanla bu durum, birçok siyasi ve itikâdî mezhebin doğup, gelişip yayılmasına yol açmıştır. Bütün bunlar zamanla devasa bir düşünce geleneğine dönüşmüş ve İslâm Düşünce Geleneği olarak adlandırılmıştır.

İslâm Düşünce Tarihinin en önde gelen simalarından biri şüphesiz imam Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'dir. Aynı zamanda kendi ismine atfen anılan Eş'arî mez-

* Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi , mkeskin@yyu.edu.tr

hebinin de kurucusudur. Bugün İslâm dünyasının kahir ekseriyeti Ehl-i sünnet mezhebine mensuptur. Hem takipçileri açısından hem de İslâm düşüncesindeki ağırlıkları açısından Ehl-i sünnet mezhebinin en büyük fırkalarından biri Eş'arîlik'tir. Eş'arî'nin ortaya koyduğu temel düşünceler etrafında şekillenen ve teşekkül eden Eş'arîlik doğduğu tarihten beri bazı iniş ve çıkışlarla da olsa etkinliğini devam ettirmiş ve günümüze dek sürdüren bir mezheptir. İşte bu mezhebe sadece adıyla değil fikirleriyle de şekil veren İmam Eş'arî, mensup olduğu Ehl-i sünnet mezhebinin düşünce yapısının şekillenmesinde de önemli katkıları olmuştur.

İslâm dünyasında ve düşüncesinde bu denli söz sahibi olan Eş'arîliği anlamının yolu şüphesiz mezhebin kurucusu olan ve hemen hemen mezhebin temel ilkelerinin tümünü belirlemiş olan İmam Eş'arî'yi anlamaktan geçer. Bundan dolayı "İmam Eş'arî'yi anlamak Eş'arîliğin düşünce sistemini anlamaktır" denilirse abartılmış olunmaz. Bu nedenle onun hayatına kısaca değinilmesi yerinde olacaktır.

1. Hayatı ve Eserleri

İmam Eş'arî'nin yaşadığı dönem (260-324/874-936) Abbasi halifesi el-Mu'temid'ten başlayıp er-Radi'nin ilk hilafet yıllarını kapsayan ve toplam altı halife dönemini içeren bir süreyi teşkil etmektedir. Abbasilerin ikinci dönemi olarak adlandırılan bu dönem siyasi açıdan parlak sayılmasa da ilmi açıdan zengin bir dönem olmuştur. Ayrıca birçok mezhep bu dönemde teşekkülünü tamamlayıp sistemleşmiştir.

Eş'arî Basra ve Bağdat çevresinde yetişmiştir. Bu iki kent İslâmî ilimlerin merkezi oldukları gibi Eş'arî düşünceye azımsanmayacak katkıları olan Mu'tezile ve Ashabu'l-Hadis'in etkin olduğu bölgelerdir. Eş'arî bütün ömrünü, Türklerin hilafet üzerinde etkili olduğu Abbasilerin ikinci döneminde ve hilafetin önde gelen ilim merkezleri olan Basra ve Bağdat'ta geçirmiştir.

Eş'arî'nin tam ismi, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail b. Ebî Bişr el-Eş'arî'dir. Soyca sahabe olan Ebû Musa el-Eş'arî'ye dayandığından kendisine Eş'arî denilmiştir.¹ Ancak onun muhalifleri 'Eş'arî' tabiri yerine İbn Ebî Bişr künyesini kullanmayı daha çok tercih etmişlerdir.² Muhtemelen bunun nedeni, Ebû Musa

1 Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Tarihu Bağdâd*, Beyrut, ts., XI, 346; İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan, *Tebyînu Kezibi 'l-Müfterî fi mâ Nüsibe ile 'l-İmâm Ebu 'l-Hasan el-Eş'arî*, Dımaşk, 1399/1979, s. 147; es-Subkî, Tacuddin Ebu Nasr Abdilvahhab b. Ali, *Tabakatu 'ş-Şafiiyye 'l-Kubrâ*, (thk., Abdulfettah Muhammed-Mahmud Muhammed), 1992, III, 347; İbn Tağriberdî, Cemaluddin Ebû'l-Mehâsin Yusuf el-Atabekî, *en-Nucûmu 'z-Zâhire fi Mulûki Mısır ve 'l-Kahire*, Mısır, ts., III, 259; es-Sem'ânî, Ebu Sad Abdulkarim b. Muhammed b. Mansur et-Temimî, *el-Ensâb*, Beyrut 1980, I, 273.

2 Örneğin Bkz., İbnü'n- Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, Beyrut, 1978, s. 257; Kâdî Abdulcebbâr, Ebu'l-Hasan b. Ahmed, *Fadlu 'l-İ'tizâl ve Tabakâtu 'l-Mutezile*, Tunus, 1974, s. 324; el-Ehvâzî, Ebu Ali el-Hasan b. Ali b. İbrahim, "Mesâlibu İbn Ebi Bişr", Nşr. Michel Allard, *Bulletin D'études Orientales*, XXIII, Damas, 1970, s.151.

el-Eş'arî gibi meşhur bir sahabeyi hissettirmektense Eş'arî'yi bu ünlü soydan koparıp kimliksizleştirerek müstakil ele almayı kendi amaçlarına daha uygun bulmalarındandır. Eş'arî Basra'da doğmuş ve muhtemelen Ebû Ali el-Cübbâî'nin (303/915) vefatından sonra Bağdat'a yerleşmiş ve vefat edinceye dek burada kalmıştır.³ Eş'arî'nin doğum ve ölüm tarihleri üzerinde ihtilaf mevcut olmakla birlikte genel kanat onun 260-874 doğduğu ve 324-936 da vefat ettiği şeklindedir.⁴

Kişilik olarak Eş'arî, neşeli, hoş sözlü ve şakacı olduğu kadar da zeki ve çok güçlü bir anlama kabiliyetine ve fesahate sahip olduğu kaydedilir.⁵ Bu nedenle hocası Cübbâî'nin yerine münazara meclislerine katılmaktaydı.⁶ Eş'arî'nin bu özellikleri etrafına insanları toplamasına ve fikirlerini yaymasına yardımcı olmuştur. Çünkü onda dönemin bir çok aliminde bulunan katı ve sert tabiatın bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu da onu cezbedici kılmıştır.⁷ Nitekim onun hayatını incelendiğinde hayran kalınacak derecede dolu ve mücadeleci bir yaşamının olduğu görülmüştür.

Basra'da Eş'arî'ye iki yıl hizmet eden ve Bağdat'ta vefat edinceye dek yanında bulunan Ahmed b. Ali el-Fakih'e dayanan bir rivayette, kendisi, gördüğü alimler içinde dünya işlerinde pasif ahiret işlerinde aktif olan ve haramdan sakınma hususunda Eş'arî'den daha çok dikkat eden bir Şeyh (hoca) görmediğini belirtir.⁸

Eş'arî'nin ekonomik durumuna gelince, dedesi Bilal b. Ebî Burde b. Ebî Musa el-Eş'arî'den evlatlarına bıraktığı arazi ve köylerden gelen gelirlerle geçimini sağlamıştır. Bu gelirin on yedi bin dirhem olduğu belirtilmektedir.⁹ Eş'arî'nin geliri, maaş ve yöneticilerin bahşişlerine ihtiyaç duyurmayacak kadar çok olduğu görülmektedir. Bu durum onun ilmi faaliyetlerini rahatlıkla sürdürmesini sağlamıştır.

1.1. Hocaları

Eş'arî ilmi hayatında değişik çevrelerden ve İslâmi ilimlerin farklı dallarında bulunan hocalardan ders almıştır. Bunlardan bazıları hem ilmi konuları

3 Hatib el-Bağdâdî, *Tarih'u Bağdâd*, XI, 347.

4 Bkz., Keskin, Mehmet, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*, İstanbul, 2013, s.99-101.

5 İbnü'n- Nedîm, *Fihrist*, s. 257; İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr (681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu'z-Zemân*, (thk. İhsan Abbas), Beyrut 1968, III, 285; ez-Zehbî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, (thk. Şuayb Arnavut-Muhammed Naim el-Arkûsî), Beyrut 1413/1992, XV, 86, 89; İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Amr (774/1373), *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Mektebetu'l-Meârif, Beyrut ts., XI, 187.

6 İbn Asâkir *Tebyin* s. 91; el-Livâ, Hasan Sadık, *Cuzûru'l-Fitneti fi'l-Fıraki'l-İslâmiyye*, Kahire, 1991, s. 197.

7 Krş., Corbin, Henry, *İslâm Felsefesi Tarihi*, (çev. Hüseyin Hatemi), İstanbul, 1985, s. 121.

8 İbn Asâkir *Tebyin*, s. 141.

9 Bkz., Hatib el-Bağdâdî, *Tarih'u Bağdâd*, XI, 347; İbn Asâkir, *Tebyin*, s.142; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XI, 187.

itibariyle hem de Eş'arî'nin düşünce dünyasına olan etkilerinden dolayı öne çıkmaktadırlar.

a. Zekeriya es-Sâcî (307/919)

Eş'arî'nin Mu'tezile ile karşılaşmadan önce daha çocuk yaşta ders aldığı ilk hocası es-Sâcî'dir. Tam adı, Ebû Yahya Zekeriya b. Yahya b. Abdurrahman b. Bahr b. Adiy b. Abdurrahman b. Ebyed b. ed-Deylem b. Bâsil b. Dabbetu'd-Dabbî el-Basri es-Sâcî eş-Şafîi olup, hadis imamlarındandır. es-Sâcî, Rabi' ve Muzeni'den ders almıştır. Basra'da 307/919 yılında vefat etmiştir.¹⁰ Eş'arî'nin, Selefin ve Ehl-i hadisin görüşlerini ondan aldığı ve birçok eserinde bu konuda ona dayandığı belirtilir.¹¹ Zekeriya es-Sâcî, sünnet ve hadis konusunda Eş'arî'nin rivayette bulunduğu hocalarının başında gelir.¹²

b. Ebû Ali el-Cübbâî (235/849-303/915)

Mu'tezile'nin önde gelen imamlarından biri olan Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Ali Muhammed b. Abdulvehhab b. Sellam b. Halid b. Hamran b. Ebân -Hz. Osman'ın mevlası- el-Cübbâî olarak bilinir. Kelam ilmini Ebû Yusuf Yakup b. Abdillâh eş-Şahham el-Basrî'den almıştır. Cübbâî, kendi döneminde Basra Mu'tezilesinin liderliğini yapmıştır. Cübbâî 235/849'te doğmuş ve 303/915'te vefat etmiştir.¹³

Eş'arî, babasının vefat ettikten sonra annesi Cübbâî ile evlenmiş ve çocuk yaşta olan Eş'arî himayesinde yetiştiği Cübbâî'den kelâm dersleri almıştır.¹⁴ Eş'arî'nin Cübbâî'nin yanında uzun yıllar yanında bulunmuş ve gözde talebelerinden biri olmuştur. Hocası onu kendi yerine münazara meclislerine gönderecek kadar onun Mu'tezilî düşünceye olan bilgisine ve sadakatine güvenmiştir. Muhtemelen Eş'arî 9-10 yaşlarında Mu'tezile'ye katılmış ve 40 yaşlarına kadar Cübbâî'nin ders halkasında bulunmuştur. Ancak daha hocası Cübbâî hayattayken yollarını ayırmış ve Ehl-i sünnetin esaslarına dönmüştür.¹⁵

10 Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIV, 198; el-Hüseynî, Ebu Bekr b. Hidayetullah, *Tabakat eş-Şafîyye*, (thk. Adil Nuvayhid), Beyrut 1982, s. 44.

11 Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIV, 198; İbn Teymiyye, *Minhacu's-Sünneti'n-Nebeviyye*, (nşr. Muhammed Reşad Salim), Riyad 1406/1986, VIII, 9; ez-Zehebi, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (748/1347), *el-Uluvu li'l-Âliyi'l-Gaffâr*, (thk. Ebu Muhammed Eşref b. Abdülmaksud), Riyad 1995, s. 205.

12 es-Subkî, *Tabakatu's-Şafîyye*, III, 355; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XI, 131.

13 İbn Hallikân, *Vefeyatu'l-A'yân*, IV, 267vd.

14 Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XV, 86; İbn Kâdî Şuhbe, Ebu Bekr b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer (851/1447), *Tabakâtu's-Şafîyye*, thk. el-Hafız Abdalim Hân, Beyrut 1407/1986, II, 113; el-Makrizî, Takiyyuddîn Ahmed b. Ali, (845/1441) *el-Hıtat ve'l-Âsâr*, Kahire ts., II, 359.

15 Bkz., Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arilik*, s. 104-105.

c. Ebû İshak el-Mervezî, (340/951)

Tam adı, Ebû İshak İbrahim b. Ahmed b. İshak el-Mervezî¹⁶ olup büyük bir alim ve zahit olduğu belirtilir. Şafii fakihlerinden olup İbn Sureyc'ten ders almış ve Bağdat'taki Şafii fukahanın lideri olmuştur. Uzun bir süre Bağdat'ta ders ve fetva vererek birçok öğrenci yetiştirmiştir. Ömrünün sonlarına doğru Mısır'a giderek orada 340/951 yılında vefat etmiş ve İmam Şafii'nin kabrine yakın bir yere defnedilmiştir.¹⁷ Eş'arî, Fıkıh ilmini Ebû İshak el-Mervezî'den almıştır. el-Mervezî de Eş'arî'den kelâm öğrenmiştir. Böylece el-Mervezî'nin el-Mansur camisindeki halkasına Eş'arî de katılmış ancak bu bir hoca talebe ilişkisinden çok karşılıklı ilim alış veriş şeklinde olmuştur. Aynı zamanda el-Mervezî'nin ders halkasında olan talebeler Eş'arî'den kelâm öğrenmiş ve gittikleri İslâm beldelelerinde Şafii fıkhiyla birlikte Eş'arî kelâmını da götürmüşlerdir.¹⁸

1.2. Öğrencileri

Eş'arî'nin ünlü kelâmcılar olarak yetişen ve onun görüş ve sistemini geliştirip yayan önemli sayıda öğrencisi olmuştur. Bu öğrencilerini her tabakadan güçlü alimler takip etmiş ve onların çabalarıyla Eş'arî düşüncesi İslâm dünyasının dört bir tarafına yayılmıştır. Eş'arî'den bizzat ders alan birçok öğrenci olmuştur. Ancak Subkî, Eş'arî'nin öğrencilerinden özellikle Eş'arî ile yakından ilgili olanların İbn Mucahid, Ebu'l-Hasan el-Bâhilî, Ebu'l-Hüseyn Bundâr b. el-Hüseyn ve Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Mehdî et-Taberî olduğunu ifade eder.¹⁹ Bundan hareketle önce bu talebelere daha sonra önemine binaen diğer birkaç öğrenciye daha yer verilecektir.

a. Ebu Abdillah b. Mucahid el-Basrî (370/980)

İbn Mucahid, Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Yakup b. Mucahid et-Tâî, Basralı olup Bağdat'ta ikamet etmiş ve Eş'arî'den ders almış olup usul ile ilgili birçok eser yazmıştır.²⁰ Mâlikî mezhebine mensup olduğu ancak daha çok usul (kelâm) ile uğraştığı belirtilmektedir.²¹ Ayrıca Ebu Zeyd el-Mervezî'den Sahihu'l-Buharî'yi sema (dinleme) yoluyla aldığı ancak fıkıh ve hadis ilimleriyle meşgul olmayıp, "bütün ilimlerin kelâm ilminin kulu olduğunu" söyleyerek kelâm ilmiyle uğraşmayı teşvik ettiği kaynaklarda kaydedilmektedir.²²

16 el-Hüseynî, *Tabakatü 'ş-Şafiiyye*, s. 66.

17 Hatib el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdâd*, VI, 11.

18 Bkz., Keskin, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*, s. 107.

19 es-Subkî, *Tabakatu 'ş-Şafiiyye*, III, 368.

20 İbn Asâkir, *Tebyin*, s. 177.

21 es-Subkî, *Tabakatu 'ş-Şafiiyye*, III, 368; İbn Ferhûn, İbrahim b. Ali b. Muhammed el-Malikî, *ed-Dibâcu 'l-Mezheb fi Ma'rifeti A'yani Ulemâi 'l-Mezheb*, Beyrut, ts., s. 258.

22 İbn Ferhûn, *ed-Dibâcu 'l-Mezheb*, s. 258.

b. Ebu'l-Hasan el-Bâhilî el-Basrî

Şîfî İmamiyye mezhebine mensup olan Bâhilî yaptığı bir münazarada Eş'arî'ye yenilip ona katıldığı ve ondan ders aldığı, kendisi Basralı olup Eş'arî'den sonra Basra'da ders verdiği kaynaklarda ifade edilir. İbn Fûrek, Bâkullânî ve Ebu İshak el-İsferâyînî ondan ders alarak yetişmişlerdir. Rivayetlere göre Bâhilî her Cuma bir defa olmak üzere yukarıda zikredilen öğrencilerine ders vermiştir. Ayrıca kendisinin öğrencileri dahil insanlardan gizlendiği ve adeta münzevi bir hayat sürdüğü belirtilir. Eş'arî'nin yanında kendisinin denizin yanında bir damla olduğunu ifade ederek Eş'arî'ye olan saygı ve bağlılığını dile getirdiği öğrencileri tarafından rivayet edilir.²³

İbn Mücahid ile Bâhilî'nin yanında IV/X. asrın sonu ve V/XI. asrın başındaki Eş'arî mezhebinin önde gelen simalarından olan Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Fûrek el-İsbehânî(406/1015), Ebu Bekr b. et-Tayyib el-Bâkullânî el-Basrî (403/1012) ve Ebû İshak el-İsferâyînî (418/1027) gibi alimler ders alarak yetişmişlerdir.²⁴ Ancak Bâkullânî diğer ikisine nazaran İbn Mücahid ile daha ilgili olduğu halde, İbn Fûrek ve Ebû İshak el-İsferâyînî ise Bâhilî ile daha ilişkilidir.²⁵

c. Ebu'l-Hüseyn Bundar b. el-Hüseyn eş-Şirazî es-Sûfî (353/964)

Bundar b. el-Hüseyn uzun yıllar Eş'arî'nin hizmetinde bulunmuştur. Şirazlı olup Ercan'a muhtemelen Eş'arî'nin vefatından sonra yerleşmiştir. İbn Hafif ile iman ve bazı tasavvufi konularda tartışma ve yazışmalarının olduğu söylenir. Kelam ve Tasavvuf bilgini olup, ticaret için Bağdat'a geldiği fakat Şiblî ile görüşmekten sonra bütün malını infak ettiği ve Şiblî'nin ona değer verdiği belirtilmektedir.²⁶

d. Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Mehdi et-Taberî

Basra'da bir müddet Eş'arî ile birlikte olmuş, ondan ders alarak birçok eser yazmıştır.²⁷ İlahi sıfatlar konusunda *Kitâbu Te'vili'l-Ahâdisi'l-Müşkilâti'l-Vâridât fi's-Sıfât* adında meşhur bir eser yazdığı kaynaklara ifade edilerek bu eserden

23 İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 125, 127, 128, 177-178; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XV, 87, XVI, 304.

24 İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 177-178; Bedevî, Abdülmecid Ebu'l-Futûh, *et-Tarihu's-Siyâsi ve'l-Fikri*, Cidde 1983, s.28.

25 es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiiyye*, III, 368.

26 Ebu Nuaym el-İsbahânî, Ahmed b. Abdillâh, *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, Beyrut, 1985, X, 384; İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 179-181; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVI, 109; es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiiyye*, III, 224. Ayrıca bkz., Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdâd*, XI, 346; Ebû Abdîrrahman el-Ezdî, Muhammed b. Hüseyn, *Tabakâtu's-Süfiiyye*, Beyrut, 1998, s. 349.

27 İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 42. Subkî, onun vefat tarihini kaydeden bir veriye rastlamadığını belirtir. Bkz., es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiiyye*, III, 467. Ancak Eş'arî'nin diğer öğrencilerininin vefatından hareketle 350-370 tarihleri arasında vefat etmiş olması muhtemeldir.

alıntılara yer verilmiştir.²⁸ Taberistan'da ilmi faaliyetlerde bulunmuştur. Ayrıca Eş'arî'nin el-Halidî ile yaptığı bazı tartışmalara şahit olmuş ve rivayet etmiştir.²⁹

e. Ebû Sehl es-Su'lûkî (369/979)

Ebu Sehl Muhammed b. Süleyman b. Muhammed b. Süleyman b. Hasan es-Su'lûkî, Horasanlı olup Eş'arî zamanında Irak'a gelmiş, Eş'arî'nin de ilim hal-kasına oturduğu belirtilen Ebû İshak el-Mervezî'den ders almıştır. Aynı zamanda Eş'arî'den de istifade etmiş ve birçok İslâm beldesinde fıkıh ve kelâm dersi vermiştir. Kendisinin edip, fakih, kelâmcı ve sofi olduğu belirtilmiştir. Kaynaklarda dönemin önemli simalarından biri olan olduğu ifade edilen Ebu Sehl es-Su'lûkî 296/908 İsfahan da doğmuş ve 369/979'da Nisabur'da vefat etmiştir.³⁰

f. Ebû Zeyd el-Mervezî (371/981)

Tam adı, Ebu Zeyd Muhammed b. Ahmed b. Abdillâh el-Fâşânî el-Mervezî'dir. İlmi Ebu İshak el-Mervezî'den almıştır. 301/913'de doğmuş, Mekke'de yedi yıl kaldıktan sonra Merv'de yetmiş yaşındayken vefat etmiştir.³¹ Irak, Dı-meşk ve Mekke'de hadis rivayet etmiş ve *Sahihu'l-Buhârî*'nin en iyi ravilerinden olduğu söylenmektedir.³² Şafii mezhebinin önemli şahsiyetlerinden olup mezhebin görüşlerini iyi bilen ve iyi yorumlayan Şafii alimlerden birdir. Horasanlı olup Irak'a ilim tahsili için gelen ve Eş'arî'den istifade eden önemli bir fakihdir.³³

g. Ebû Abdillâh b. Hafif eş-Şirâzî (371/981)

Tasavvufun önemli şahsiyetlerinden olup Şafii fıkıhçısıdır. Aynı zamanda Eş'arî'den ders almış ve kendisi gibi Eş'arî'nin öğrencisi ve sofi olan Bundar ile bazı konularda tartışmaları olduğu kaynaklarda yer almaktadır.³⁴

h. Ebû Ali Zâhir b. Ahmed b. Muhammed b. İsa es-Sarahsî (389/999)

Ebû İshak el-Mervezî'den fıkıh, Eş'arî'den kelâm almıştır. Horasan ve Irak'ta fıkıh ve hadis eğitimini alan Zâhir b. Ahmed es-Sarahsî'nin, çağının önde

28 İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 42, 195, 400; ez-Zehebî, *el-Uluvu li'l-Âliyi'l-Gaffâr*, s. 231; es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiiyye*, III, 368; İbn Teymiyye, *Beyanu Telbisi'l-Cehmiyye fi Tesisi Bide'ihimi'l-Kelamiyye*, (thk. Muhammed b. Abdurrahman b. Kasım), Mekke 1392, II, 335.

29 İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 42, 400.

30 İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 128, 183, 185; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XV, 87; el-Huseynî, *Tabakatu's-Şafiiyye*, s.93.

31 İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 189; es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiiyye*, III, 76; el-Huseynî, *Tabakatu's-Şafiiyye*, s. 96.

32 Hatib Bağdâdî, *Tarihü Bağdâd*, I, 314; İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 139.

33 İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 138, 188-190; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XV, 87; es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiiyye*, III, 368.

34 İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 181-190.

gelen şahsiyetlerden biri olduğu belirtilir.³⁵ Selh’de doksan altı yaşındayken vefat etmiştir.³⁶

1.3. Eserleri

Eş’arî hayatı boyunca birçok eser yazmıştır. Yazdığı eserlerden bir-ikisi hariç tamamı Mu’tezile’den ayrıldıktan sonraki dönemine aittir. Eş’arî, *el-Umed* adlı eserinde yazmış olduğu eserlerin ismini vermekte ve bunların yaklaşık 70 eser olduğu görülmektedir.³⁷ İbn Fûrek (406/1015) Eş’arî’nin kendisinin verdiği bu listenin onun 320/932 yılına kadar yazdığı kitapların bir listesi olduğunu ancak bundan sonra da 324 yılına kadar Eş’arî’nin yazmaya devam ettiğini belirterek kendisi bu listeye, 26 kitabın daha ismini eklemektedir.³⁸ Bunlara ek olarak İbn Asâkir *Tebyin* adlı eserinde üç kitabın daha adını zikretmektedir.³⁹ Richard J. Mc Carthy ona ait kitapların sayısını 106 olarak vermektedir.⁴⁰ İbn Asâkir’in aktardığı rivayetlere göre eserlerinin sayısı iki yüz veya üç yüze ulaştığı görünmekteyse de ⁴¹ bunu destekleyen bir veriye henüz ulaşamamıştır. İbn Asâkir’in listesinde yer alan ve İbn Fûrek’in *Mucerredü Makâlât* adlı eserinde isimlerini zikrederek ahıttıta bulunduğu eser aşağıda isimleri verilmiştir. Bu eserlerin tümünü İbn Fûrek’in gördüğü anlaşılmaktadır.

1-*el-Fusûl*, 2-*el-Mûcez*, 3-*Kitâb fi Halki’l-A’mâl*, 4-*Kitâb fi’l-İstitaâ*, 5-*Kitâb fi’s-Sıfât*, 6-*Kitâb fi Cevazi Ru’yeti’llahi bi’l-Ebsâr*, 7-*Kitâb fi İhtilâfi’n-Nası fi’l-Esmâ ve’l-Ahkam ve’l-Hâss ve’l-Âmm*, 8-*Kitâb fi’r-Reddi ala’l-Mucessime*, 9-*Kitâb fi’l-Cism*, 10-*Kitâb İdahu’l-Burhân fi’r-Reddi ala Ehl-i’z-Zeyğ ve’t-Tuğyân*, 11-*el-Luma’ fi’r-Reddi ala Ehl-i’z-Zayğ ve’l-Bida’*, 12-*eş-Şerh ve’t-Tafsîl fi’r-Reddi ala Ehli’l-İfk ve’t-Tadlîl*, 13-*Kitâb fi Nakdi Kitabi’l-Usûl*, 14-*Nakd ala Evâili’l-Edille li’l-Belhî*, 15-*Makâlâtu’l-Muslimîn ve’htilâfi’l-Musallîn (Makâlâtu’l-İslâmiyyin)*, 16-*Kitâb Cumelu’l-Makâlât*, 17-*el-Cevâbât fi’s-Sıfat an Mesâili Ehli’z-Zeyğ ve’s-Şubuhât*, 18-*Kitâb alâ İbn er-Râvendî*, 19-*en-Nakz ale’l-Hâlidî*, 20-İbn er-Râvendî’nin *Edebu’l-Cedel*’indeki hatalarına itirazda bulunarak onları düzelttiğini söyleyen el-Belhî’ye karşı reddiye olarak yazılan bir eser. 21-*el-Muhtasar fi’t-Tevhîd ve’l-Kader*, 22-*el-Mesâilu’l-Mensûre el-Bağdâdiyye*, 23-*Kitâbu’n-Nevâdir*, 24-*Kitâbu’l-İdrâk*, 25-*Nakzu’l-Latif ale’l-İskâfi*,

35 İbn Asâkir, *Tebyin*, s. 128, 206-207; Zehebi, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, XV, 87.

36 İbnu’l-İmâd el-Hanbelî, Abdulhayy b. Ahmed el-İkrî ed-Dimeşkî, *Şezerâtu’z-Zehab fi Ahbâri men Zeheb*, Beyrut ts., II, 131; el-Huseynî, *Tabakat eş-Şafiyye*, s.105-106.

37 Bkz., İbn Asâkir, *Tebyin*, s. 128vd.

38 İbn Asâkir, *Tebyin*, s.135.

39 İbn Asâkir, *Tebyin*, s. 136; Krş., ez-Zehabî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, XV, 87.

40 McCarthy, Richard J., *The Theology of al-Ash’arî*, Beyrut, 1953, s. 211vd.

41 İbn Asâkir, *Tebyin*, s.136.

26-el-Muhtezzen, 27-Kitâb fi Babı Şey', 28-Kitâb fi'l-İctihâdi fi'l-Ahkâm, 29-Kitâb fi'l-Meârif, 30-Mes'elelu'l-Acz, 31-Tefsîru'l-Kur'an, 32-Kitâb fi'r-Ru'ye, 33-Edebu'l-Cedel, 34-Kitâb fi Efali'n-Nebî, 35-Kitâb fi'l-İmâme, 36-Risâletu'l-Hasale'l-Bahs⁴² 37-Risâletun fi'l-İmân,⁴³ 38-Cevabu Mesâilin Ketebe biha ila Ehli's-Sağr fi Tebyini ma Seeluhu anhu min Mezhebi Ehli'l-Hak, 39-Kitabu't-Tebyîn an Usûlu'd-Dîn, 40-Kitabu'l-İbâne an Usûlu'd-Diyane, 41-el-Mecâlis.

Maalesef yukarıda isimleri zikredilen eserlerden ancak bir kaçı bize ulaşmıştır. Mevcudiyeti bilinen eserleri şunlardır. *Risâle ila Ehli's-Sağr*, *İstihsânu'l-Havd*, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, *el-Luma'*, *el-İbâne* ve *Risale fi'l-İman*.

a. Risale Ketebe biha ilâ Ehli's-Sağr bi-Babi'l-Ebvâb

Bu eseri İbn Asâkir 'Cevabu Mesailin Ketebe biha ila Ehli's-Sağr fi Tebyini ma Seeluhu anhu min Mezhebi Ehli'l-Hak' şeklinde vermektedir.⁴⁴ Ancak Celvend'in iddiasına göre Eş'arî'nin kendisi bu esere *Usûlu Ehli's-Sunne ve'l-Cemaa'* adını vermiştir.⁴⁵

Kafkas dağları silsilesinin Hazar deniziyle son bulan içinde Babu'l-Ebvâb (demir kapı) denilen kasaba alimlerinin Usulu'd-Din ile ilgili Selefın Kur'an ve Sünnete başvurduğu meseleleri Eş'arî'den anlatmasını istemeleri üzerine, onların bu isteklerine cevap vermek için bir yıl sonra Eş'arî bu risaleyi yazmıştır.⁴⁶ *Risale Ketebe Biha İlâ Ehli's-Sağr bi-Babi'l-Ebvâb* eseri iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; peygamberlikten önce Arapların durumu, alemin hudüsü, Allah'ın birliği, peygamberlik, Kur'an, Ba's ve Selefın Peygambere uyması gibi konular ele alınmaktadır. İkinci bölümde ise Selefın üzerinde ittifak ettikleri inançlar, kısa bir şekilde aktarılmaktadır.

42 İbn Asâkir, *Tebyin*, s. 136. Bu eser 'Risale fi İstihsâni'l-Havd fi İlmi'l-Kelâm' adlı eser olduğu tesbit edilmiştir. Bkz., Frank, R. M., "al-Ash'arî's Kitâb al-Hathth 'ala'l-Bahth", *MIDEO*, Beyrut, 1988, XVIII, s. 83 vd.

43 İman konusunda ve imana halk adının itlak edilip edilemeyeceği konularını içermektedir. Bkz., İbn Asâkir, *Tebyin*, s. 136. Wilhelm Spitta tarafından "Zur Geschichte Abu'l-Hasan al-As'arî's" adlı eserde neşredilmiştir. Bkz., Spitta Wilhelm, *Abu'l-Hasan al-As'arî's*, Leipzig, 1876, s.133 vd.

44 İbn Asâkir, *Tebyin*, s. 136.

45 Risaleyi tahkik eden Muhammed eş-Seyyid el-Celyend, risalenin ikinci babının başlığı olan: "babu zikru ma ecmaa aleyhi's-selefu mine'l-usûlu'l-letî nebbehû bi'l-edilleti aleyhâ..." ibaresi ile risalenin sonunda yer alan: "fehâzihi'l-usûlu'l-letî meda'l-eslâfu aleyhâ ve't-tebeû hukme'l-kitabi ve's-Sunneti bihâ..." ibarelerinden hareketle bu esere müellifin ısrarla "Usûlu Ehli's-Sunne ve'l-Cemaa" adını vermek istediğini ve "Risale ila Ehli's-Sağr" isminin ise yazarın kendisi değil de öğrencileri tarafından vermiş bir isim olduğunu ifade eder. Bkz., Celyend, Muhammed es-Seyyid, *Risale ila Ehli's-Sağr'a yazdığı "mukaddime"*, Kahire, 1987, s. 17-18.

46 Bkz., el-Eş'arî, *Risale ila Ehi's-Sağr*, (thk., Muhammed Seyyid el-Celyend), Kahire 1987, s. 32; Kıvamuddin, Burslan, "Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin Babu'l-Ebvâb Ehalisine yazdığı Mektup", *Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi, Mecmuası*, .II, Sayı, VII-VIII, İstanbul 1928, Sayı, VII, s. 154.

b. Risale fi İstihşani'l-Havd fi İlmi'l-Kelâm

Bu eser İbn Asâkir'in verdiği listede *Risaletu'l-Has ale'l-Bahs* adıyla yer almaktadır.⁴⁷ Aynı isimle bu risalenin bir metnine Ebû'l-Kasım Selman İbn Nisâburi al-Ensâri (512/1118) *el-Gunye fi'l-Kelâm* adlı eserinde yer verilmiş ve bu Frank tarafından yayınlanmıştır.⁴⁸ Böylece Haydarâbâd baskısında kitabın adı olarak verilen *İstihşanu'l-Havd* ismi gerçek ismi olmayıp birileri tarafından *Risaletu'l-İstihşan* başlığı verilmiştir. Üstelik Feyzullah no: 2161/2 de kayıtlı bulunan nüshanın katalog başlığının *Risale fi'r-Reddi ala men Zaame enne'l-İstiğal bi'l-Kelam Bid'a* şeklindedir. O halde bu eserin orijinal ismi kaynaklarda yer aldığı gibi *Risaletu'l-Has ale'l-Bahs* şeklindedir.

İstihşanu'l-Havd eseri Eş'arî'nin kelâmı esas alarak ortaya koyduğu eserlerden biridir.⁴⁹ O da *el-Luma'* gibi Eş'arî'nin aklî bakış açısını yansıtmaktadır.⁵⁰ Bu risale adeta bir kelâm savunmasıdır. Risaledeki maksat ve tartışmalar göz önüne alındığında böyle samimiyetle ve gerçeklikle meramı ifade eden, mütekelimin tarafından öğretilen, teolojik veya felsefi teze çok az rastlanır. Eserin odak noktası, Başta Hanbelîler olmak üzere kelâmın dini meşruiyetini inkar edenlerin delillerini çürütmek ve Kelâmın aynen Fıkıh gibi nassa dayalı meşru' bir ilim olduğunu ispatlamaktır. Eş'arî, hem konu hem de metod olarak Kelâm ilminin temel ilkelerinin genel ibarelerle Kur'an ve Sünnette yer aldığını, bu nedenle Kelama karşı olanların iddia ettiği gibi Kelâmı dinin dışında bırakacak ifadelerin Kur'an ve Sünnette mevcut olmadığını belirterek bu ilmin meşruluğunu savunmuştur.

c. Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn

Eserin adı klasik kaynaklarda *Makâlâtü'l-Müslimîn* olarak geçmektedir.⁵¹ Ancak eser *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn* adıyla neşredilmiştir.⁵²

47 Bkz., İbn Asâkir, *Tebyin*, s. 136. Bu eser *Risale fi İstihşan el-Havd fi İlmi'l-Kelâm* adıyla 1323/1905 ve 1344/1925 tarihlerinde Dekn, Haydarabâd'da Meclisu Dairetu'l-Mearif en-Nizamîyye, Metbaatu'l-Meclis tarafından iki kere basılmıştır. Sonra da *el-Luma'* ile birlikte Ricgard J. McCarthy tarafından, Haydarabad'da 1344 tarihinde basılan matbu nüsha esas alınarak Beyrut'ta 1372/1953'te neşredilmiştir. Eser ayrıca Ebû'l-Kasım Selman İbn Nisaburi al-Ensâri (512/1118)'nin *el-Gunye fi'l-Kelâm* adlı eserinde yer verdiği metin ile, basılmış olan metnin karşılaştırılması ve gerekli tahlillerde bulunmak suretiyle Richard. M. Frank tarafından "Al-Ash'ari's "Kitab al-Hathth ala'l-Bahth" adlı çalışması içinde *MIDEO*, XVIII., Beyrut, 1988'de yayınlanmıştır.

48 Frank, Richard. M., "Al-Ash'ari's 'Kitab al-Hathth ala'l-Bahth", *MIDEO*, Beyrut, 1988, XVIII, s. 83.

49 Abdulhayy, M., "Eş'arilik" (çev. Ahmet Ünal), *İslâm Düşüncesi Tarihi*, (ed. M.M. Şerif, Türkçe Baskı Editörü, Mustafa Ağarman), İstanbul, 1990, I, 258.

50 el-Mağribi, Ali Abdulfettah, *el-Fıraku'l-Kelâmiyyeti'l-İslâmiyye*, Mısır 1986, s. 281.

51 Bkz., İbn Asâkir, *Tebyin*, s. 131; es-Subkî, Tacuddin, *Tabakatu's-Şafiyye'l-Kubrâ*, 1992, III, 361.

52 Eser ilk olarak Hellmut Ritter tarafından, iki cilt metin bir cilt fihrist olmak üzere üç cilt olarak İstanbul, Devlet Matbaası (Matbaatu'd-Devle), 1929-1930'da neşredilmiştir. Hellmut eseri yayına hazırlarken beş yazma nüshaya dayanmıştır. Ancak bunlardan en önemlisi Ayasofya Kütüphanesinde bulunan 2363 nolu ve 587/1190 tarihli olan nüsha ile Haydarâbâd Kütüphanesinde bulunan 2920 nolu ve tahminen VI/XII. asırda yazılmış olan nüshadır. (Ritter, *Makâlât* eserine yazdığı "Mukaddime", s. 19vd.) Bu basım dışında

Bu eser Eş'arî'nin mevcut kitapları içinde en hacimli olanıdır. Kitap iki bölümdür. Birinci bölümde mezhepler esas alınmıştır. Bu bölümde tamamen fırkalar hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölüm ise kendi içinde iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısımda bazı mühim kelâmi meseleler ele alınmıştır. Bu meselelerde fırkaların görüşü incelenmiş ama en fazla Mu'tezile'ye yer verilmiştir. İkinci kısımda *Makâlât'ın* birinci bölümünde mezhepler esas alınarak işlenen meseleler, daha detaylı olarak ele alınmıştır. Eş'arî bu eserde fırkaları ve fikirlerini oldukça objektif bir şekilde ele almıştır. O, mezheplerin görüşlerini, tahkir, tenkit ve redde kalkışmadan tarafsız bir şekilde nakletmiştir. İmam Eş'arî bu eserde nerdeyse kendi görüşlerine hiç yer vermemiştir. Eş'arî, mezhepleri esas alarak yazdığı bölüme *Celîlu'l-Kelâm* adını verir.⁵³ Bu bölüm, tamamen fırkalar hakkında bilgi veren ve bu bilgilerde fırkaları esas alan bir bölüm olmaktadır.⁵⁴ İkinci bölüm ise kendi içinde iki kısma ayrılır. Birinci kısımda bazı mühim kelâmi meseleleri ele alır ve buna *Dakiku'l-Kelâm* adını verir.⁵⁵ Bu meselelerde fırkaların görüşünü inceleyerek Mu'tezile'ye geniş bir yer verir. İkinci kısımda *Makâlât'ın* birinci bölümünde mezhepleri esas alarak ele aldığı meseleleri daha detaylı olarak tekrar ele alır. Ancak bu kısımda üzerinde çok tartışılan ilahi sıfatlar, Allah'ın Kelâmı gibi meseleleri esas alarak bu konuda özellikle şahısların görüşlerini aktarmaktadır. Bu nedenle bu son bölüm birinci bölümde de yer alan konuların daha geniş bir tekrarı gibi görünse de tamamen bir tekrar değil bilakis kitabın birinci bölümünde fırkaları esas alırken kısaca değindiği temel ihtilafların, ikinci bölümde fikirleri esas alarak detaylandırılmasından ibarettir.

Eş'arî, eserinin başında Müslümanların on fırkaya ayrıldığını ve bu temel fırkaların, Şia, Havaric, Mürctie, Mu'tezile, Cehmiyye, Dıvariyye, Hüseyniyye, Bekriyye, Ashâbu'l-hadîs ve Küllâbiyye olduğunu söyler.⁵⁶ Görüldüğü gibi Eş'arî mezhepleri tasnif ederken serbest davranmış, bazı müelliflerin yaptığı gibi yetmiş üç fırka şablonunu dikkate almadığı gibi bir rivayette zikretmemiştir.⁵⁷

Muhammed Muhyiddin Abdulhamid tarafından Kahire, Mektebetu'n-Nahda el-Mısriyye, Matbaatu's-Sade, 1369/1950 tarihinde iki cilt halinde basılmış, ancak bu basım Abdurrahman Bedevi'nin de belirttiği gibi (Bedevi, *Mezahibu'l-İslâmiyyin*, s. 524.) Hellmut'un baskısı kadar iyi olmamış, üstelik nüshalar arasındaki farklara işaret edilmediği gibi, bazı yanlışları da mevcuttur. Ayrıca bu eser Mehmet Dalkılıç ve Ömer Aydın tarafından Türkçeye çevrilerek "İlk Dönem İslâm Mezhepleri" adıyla İstanbul, 2005'te yayımlanmıştır.

53 el-Eş'arî, *Kitabu Makâlâti'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfi'l-Musallîn*, (thk., Hellmut Ritter), Eiesbaden, 1980, s.300.

54 el-Eş'arî, *Makâlât*, s.1-300.

55 el-Eş'arî, *Makâlât*, s.301.

56 el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 5.

57 Bkz., el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 5. İbn Teymiyye, ehl-i kible içinde Şia'dan daha cahil, sapkın ve her kötülüğe daha yakın bir grup olmadığından Eş'arî Makâlât'ında önce onları zikretmiş ve en sonda da Ehl-i Hadisi zikrettiğini belirtir. Bkz., *Minhacu's-Sunne*, II, 607. Bizce Eş'arî'nin önce Şia'ya yer vermesinin nedeni kendisinin de belirttiği gibi İslâm'da Hz. Peygamberden sonra ilk ihtilafın imamet konusunda olması,

Eş'arî bu eserde fırkaların fikirlerini ve onlarla ilgili bazı olayları ve bütün verileri oldukça objektif bir şekilde ele almış, bunları tahkir, tenkit ve reddede kalkışmadan tarafsız bir şekilde nakletmiştir. Bu tutumun ilmi bir gereklilik olduğunu kendisi eserin önsözünde şu sözleriyle dile getirmektedir. “dinler ve mezheplere ait eser yazan, görüşlerden söz eden insanlardan, hikaye ettiğinde eksik yapan, muhaliflerin sözünü anlatırken yanıltmaya çalışan, muhaliflerini kötülemek niyetiyle nakillerine bilerek yalan karıştıran, ihtilaf edenlerin ihtilaflarını aktardığı rivayetlerde hata oluşması için bir kısmının aktarımını terk eden, muhaliflerinin sözlerine onların delillerini çürüteceğini sandığı ilaveler yapanları gördüm. Bu yol, rabbani kişilerin yolu olmadığı gibi, seçkin, bilinçli ve zeki insanların da yolu (metodu) değildir.”⁵⁸ Bu durumdan rahatsızlık duyan Eş'arî, bu eserini yazmaya karar verdiğini belirtmektedir.⁵⁹

Eserin Eş'arî'ye ait olduğu hususunda ittifak olmasına rağmen bu eserin Mu'tezilî dönemde mi yoksa itizalden ayrıldıktan sonra mı yazıldığı konusu tartışmalıdır. Ancak çok olmasa da eserde kendi fikirlerine yer vermesi⁶⁰ ve ayrıca, Ehlu'l-Hakk'a ait bazı görüşler aktarması ve bunları Mu'tezile'nin karşıtı olarak ifade etmesi ve bu fikirlerin diğer eserlerindeki görüşleriyle paralellik göstermesi⁶¹ eserin Eş'arî'ye aidiyetini güçlendirmektedir. Aynı zaman bu vb. veriler, kitabın Mu'tezile'den döndükten sonra yazıldığını veya en azından onu itizaldan ayrıldıktan sonra şekillendirdiğini kanıtlamaktadır. Bu nedenle belli bir kısmının Mu'tezile'den ayrılmadan önce yazıldığı iddia edilebilirse⁶² de eserin elimizdeki haliyle tümüyle onun Mu'teziyken yazdığını söylemek makul değildir.

d. Kitabu'l-Luma' fi'r-Reddi alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a

Bu eserin ismi yazmada sadece ‘el-Luma’ olarak geçtiği belirtilir.⁶³ *fi'r-Reddi ala Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a* ifadesini İbn Asâkir'in eklemiş olması muhtemeldir.⁶⁴ Eş'arî, *Kitabu'l-Luma' fi'r-Reddi alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a*,⁶⁵ adlı

Bkz., *Makâlât*, s. 2, ayrıca diğer mezheplerin aksine imamet hususu Şia'nın bütün mezheplerden ayrıldığı en önemli temel esas olmasındandır.

58 el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 1.

59 el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 1.

60 Bkz., el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 430, 464, 542, 552. Örneğin isim ve sıfatlar konusunu ele aldığı başlıkta Mu'tezile'nin sıfat konusundaki görüşlerini şiddetle eleştirmektedir. Bkz., *Makâlât*, s. 483.

61 Bkz., el-Eş'arî, *Makâlât*, s.472, 549, 550, 551. Örneğin s. 539'da kesb hususunda “Ehl-i Hakkın görüşü budur” dediği görüş aslında kendisinin görüşüdür. Krş. el-Eş'arî, *el-Luma'*, s. 39 vd.

62 Bosworth, C.E., “As'ari”, *Encyclopaedia Iranica*, London and New York, 1987, c. II, 702.

63 McCarthy, *The Theology*, s. XXV; Ghoraba, Hammouda, “Al-Ash'ari's Kitab al-Luma'”, *The Islamic Quarterly*, London, 1954, c.I, sayı, III, s. 193.

64 İbn Asâkir, *Tebyin*, s. 130.

65 *Kitabu'l-Luma' fi'r-Reddi ala Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'* eseri ilkin Richard J. McCarthy tarafından Beyrut, 1953 yılında *Risale fi İstihsânu'l-Havd fi İlmi'l-Kelâm* eseri ile birlikte, İngilizce tercüme ve önemli notlar eklenerek basılmıştır. Daha sonra *el-Luma'* eseri Hamude Gurabe'nin tahkikiyle, Kahire, Matbaatu

eserinde Allah'ın varlığı, sıfatları, Kur'an, irade, ru'yet, kader, istitaat, iman ve imamet gibi kelâmî meseleleri titiz bir şekilde incelemiştir.

el-Luma' eserinin meşhur bir eser olduğu ve ashabının bu kitaba itimat edip önemsedikleri Eş'arîler dışındaki müelliflerce de belirtilen bir husustur.⁶⁶ Ayrıca bu esere özellikle Mu'tezile kelâmcıları tarafından yapılan itirazlara Cüveynî cevap vermiştir.⁶⁷ Meşhur Eş'arî âlimlerinin hemen hepsi bu kitaptan alıntılar yapmışlardır. Eş'arî, akidevi (teolojik) görüşlerinin gelişimini ve Mu'tezilî doktrine karşı argümanlarını açıklayarak hem nakle hem de akla bağlanma metodunu bu eserde ortaya koymaktadır. Bu nedenle eserin Eş'arî'nin dini inkişafını incelemek ve onun fikri düşüncesini öğrenmek isteyenlerin başvurması gereken temel kaynak niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür.⁶⁸

Eserin Eş'arî'ye aidiyeti konusunda bir tartışma mevcut değildir. Hem klasik kaynaklar hem de çağdaş araştırmalar bu eserin ona ait olduğunu belirtmişlerdir.⁶⁹

e. el-İbâne an Usûli'd-Diyâne

İbn Asâkir'in sunduğu Eş'arî'ye ait eserlerinin listesinde bu eserin ismi zikredilmemektedir. Ancak özellikle Hanbelîlerin eleştirilerine karşı Eş'arî'yi savunurken *el-İbâne* eserine yer vermekte ve alıntıda bulunmaktadır.⁷⁰ İbnü'n-Nedîm de Eş'arî'ye nisbetle *Kitabu't-Tebyîn an Usûlu'd-Dîn* adıyla bir esere yer vermektedir.⁷¹

Eş'arî *el-İbâne* adlı eserinde Ahmed b. Hanbelî'nin yolunda olduğunu söyleyerek kendine muhalif gördüğü fırkaların fikirlerine karşı delil getirmekte ve bu konuda çok sert bir tavır sergilemektedir. Ayrıca muhaliflerinin görüşlerini icma-

Mısır (Şirketu Muhasemetu Mısıriyye), tarafından 1955'te Kahire'de basılmıştır. Bu iki basım dışında Abdulaziz İzuddin'in es-Seyrevân'ın tahkikiyle 1987'de Daru Lübnan, tarafından el-Cüveynî'nin *Lumau'l-E-dille* adlı eseriyle birlikte 1987 tarihinde basılmıştır. Eser üzerinde yapılan en titiz çalışma McCarthy'nin tahkiki ve çevirisidir.

66 İbn Teymiyye, *en-Nubuvvât*, Kahire 1386/1966, s. 44.

67 el-Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn Ebu'l-Muâli Abdülmelik, *eş-Şâmil fi Usûli'd-Dîn*, Beyrut 1999, s. 104, 122.

68 Krş., Ghoraba, Hammouda, "Al-Ash'ari's Kitab al-Luma'", s. 194.

69 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 257. İbn Fûrek bu eseri 'el-Luma' kısaltmasıyla ifade eder ve ondan alıntılar aktarır. Bkz., İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan, *Mucerredü Makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Beyrut, 1987, s. 93, 165; el-Cüveynî, *eş-Şâmil*, s. 104, 122; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, III, 285; ez-Zehabi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XV, 87; McCarthy, *The Theology*, s. XXV; Ghoraba, "Al-Ash'ari's Kitab al-Luma'", s. 191.

70 Bkz., İbn Asâkir, *Tebyin*, s. 152, 171. *el-İbâne an usûl el-Diyâne*, ilkin Haydarâbâd Dekn'de Metbaatu Dairetü'l-Mearif el-Osmaniyye tarafından 1321/1903 yılında yayınlanmıştır. Sonra Kahire'de, el-Matbaatu'l-Muniriyye tarafından 1349/1930'da basımı yapılmıştır. (Salihyye, *el-Mu'cemu'l-Şâmil li'l-Turasi'l-Arabi*, I, 74.) *el-İbâne*'ye Muhammed İna'yet Ali Haydarâbâdi tarafından iki ek yazılmıştır. *el-İbâne*'nin bir çok farklı baskısı yapılmış ancak içlerinde en hacimli ve eklerle zenginleştirilmiş olan baskı Fevkiye Hüseyin Mahmud'un Tahkikiyle, Daru'l-Ensar, Kahire, 1397/1976'da yapılandır.

71 İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 257. Mc Carthy bu eserin 'el-İbâne' olma ihtimalinden söz etmektedir. Bkz. McCarthy, *Theology of al-Ash'ari*, s. 229.

len vermekte ardından kendini müntesip gördüğü Ehl-i Hakkın görüşlerini genel hatlarıyla sunmaktadır. Bu eser ru'yet, Kur'an, istiva, vech, ayn vb. sıfatlar, irade, kader, şefaât, havz, kabir azabı ve imamet gibi konuları mantıkî bir düzen olmaksızın serdedir.⁷² Eserde en çok dikkati çeken husus, özellikle Kur'an ve kader konusunda birçok rivayet ve konularla ilgili hadislere yer verilmiş olmasıdır.

el-İbâne'nin Eş'arî'ye ait olup olmadığı hususu tartışmalıdır. Çünkü ona nisbetini destekleyen deliller yanında nisbetini şüpheli hale getiren deliller de mevcuttur. Ancak eser içerik olarak *el-Luma*' ile karşılaştırıldığında –bazı hususlar dışında- genel olarak onunla uygunluk arz etmesi ve İbn Asâkir gibi âlimlerin⁷³ bu eserden söz ederek alıntılarda bulunmuş olmaları, eserin Eş'arî'ye ait olduğunu göstermektedir. *el-İbâne*'nin Eş'arî'ye nisbeti hususunda bazı şüpheler mevcut olmakla birlikte fazla bir tartışma mevcut değildir. Asıl sorun iki noktada toplanmaktadır.

Birincisi, *el-İbâne*'nin bütün içeriğiyle (tümünün) Eş'arî'ye ait olup olmadığı hususudur. İkincisi ise, eserin telif tarihi hususudur. Çünkü Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra bu eseri yazdığı kesinse de onun en son kaleme aldığı eserlerden mi yoksa ayrıldıktan hemen sonra telif ettiği eser mi olduğu hususu tartışmalıdır. Aslında bu konu, İbâne'nin tamamının Eş'arî'ye ait olup olmaması problemiyle doğrudan alakalıdır. *el-İbâne* ile *el-Luma*' arasında genel bir uygunluk seziliyorsa da, sitil ve içerik bakımından ciddi farkların bulunması⁷⁴ ve bunları telif etmenin pek mümkün olmamasın temel sorunu oluşturmaktadır. Ayrıca bu iki problem Eş'arî'nin Mu'tezilî döneminden sonraki fikirleri ve fikri merhalelerini tespit etme, dolayısıyla Eş'arî ile Eş'arîler arasındaki ilişkiyi çözme bakımından mihenk oluşturmaktadır.

el-İbâne Eş'arî'ye ait olmakla beraber esere sonradan bazı müdahaleler yapılmıştır. Ancak bu müdahalelerin boyutu ve kimler tarafından yapıldığının tam olarak tespiti mümkün değildir.⁷⁵ Bu nedenle bu eserin bütünüyle İmam Eş'arî'nin görüşlerini yansıttığını söylemek güçtür.

f. Risale fi'l-İman

Bu eser imanın mahlûk olup olmadığı hususu esas olmak üzere iman konusunu ele almaktadır. Kaynaklarda bu eserin Eş'arî'ye ait olduğu belirtilmektedir.⁷⁶

72 Krş., Fahuri, Hennâ – Cerr, Halil, *Tarihu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, Beyrut, 1982, I, 178.

73 Bkz., İbn Asâkir, *Tebyin*, s.152; ez-Zehebî, *el-Uluvv li'l-Aliyi'l-Gaffâr*, Riyad, 1995, s. 320.

74 Ghoraba, "Al-Ash'ari's Kitab al-Luma", s. 191 vd.; Subhâni, Cafer, *Buhusun fi'l-Milel ve'n-Nihal*, Kum, 1411/1990, II, 21.

75 Geniş bilgi için bkz., Keskin, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*, s. 149 vd.

76 İbn Asâkir, *Tebyin*, s. 136. Wilhelm Spitta tarafından "Zur Geschichte Abu'l-Hasan al-As'ari's" adlı eserde ele alınmıştır. Bkz., Spitta Wilhelm, *Abu'l-Hasan al-As'ari's*, Leipzig, 1876, s.133 vd.

1.4. Fikrî Merhaleleri

Eş'arî, daha çocuk yaştaiken muhtemelen 9-10 yaşlarına kadar dönemin Basra'daki Şafii mezhebinin önderlerinden olan es-Sâcî'nin yanında ders almıştır. Babasının vefatından sonra Basra Mu'tezilesi'nin lideri olan Cübbâî'nin yanında tedrise başlamış ve kırk yaşına kadar Mu'tezilî olarak hayatına devam etmiştir. Bu nedenle onun daha çocuk yaşta aldığı iptidai eğitim neticesinde fikri bir merhaleye sahip olduğunu söylemek mümkün değildir.⁷⁷ Böylece Mu'tezilî olduğu dönemi Eş'arî'nin ilk fikrî merhalesi kabul etmek gerekir. İkincisi İbn Küllâb'ın yolunda giderek Mu'tezile ile Ashabu'l-hadis'in arasını bulduğu ve kendisine nisbetle Eş'arîlik denilen kendi düşünce sistemini kurup savunduğu dönemi ise onun Mu'tezile'den ayrılıp git gide geliştirdiği fikrî dönemidir.

Eş'arî'nin Ahmed b. Hanbel'e tabi olduğu bir dönemden bahsetmek pek mümkün değildir. Çünkü Eş'arî'nin Bağdat'a gittiği günden günümüze kadar Eş'arîler ile Hanbelîler arasında diğer Ehl-i sünnet mezhepleri arasında görülme-yecek derecede bir mücadele ve ihtilaf var olagelmiştir. Ayrıca Ahmet b. Hanbel ile Eş'arî'nin metodu birbirinden tamamen farklıdır. Eş'arî Mu'tezile'den aldığı kelâmî metodu, hem fikirlerini desteklemede hem de Mu'tezile'nin görüşlerini çürütmede kullanmıştır. Ahmed ise kelâma karşı olmakla yetinmemiş kelâmcıları sapkın ve zındık olmakla suçlamıştır.

Eş'arî her ne kadar *el-İbane* adlı eserinin mukaddimesinde Ahmed b. Hanbel'in yolundan gittiğini ifade ediyorsa⁷⁸ da onun itizalden döndükten sonra tamamen İmam Ahmed b. Hanbel'e uyduğunu söylemek zordur. Çünkü diğer eserlerine bakıldığında metot olarak Ahmet b. Hanbel'le arasında önemli farklar olduğu görülür. Eş'arî'nin Ahmed'e intisabı mihneden sonra Ahmed b. Hanbel'in kazandığı konumdan kaynaklanmaktadır. Artık insanlar Ahmed'le imtihan ediliyor ona uymayan veya muhalefet eden bidatçı veya Ehl-i bid'â sayılıyordu.⁷⁹ Eş'arî'nin Ahmed'den önce olup da ondan önde olan ve aynı zamanda hadis imamlarından olan Malik, Şafii gibi birini değil de, sistemine uymadığı halde özellikle Ahmed'e uyduğunu zikretmesinin nedeni budur.

Eş'arî, Ehl-i sünnet öncülerinden İbn Küllâb'ın yolundan giderek kendi mutavassıt (orta yol) veya Eş'arîlik olarak adlandırılan sistemini kurmuştur. Bu nedenle Eş'arî'nin fikirleri İbn Küllâb'ın görüşleriyle birçok yönden paralellik

77 Fevkiye Hüseyin, Eş'arî'nin hayatının bu ilk on yılını Ehl-i Hadis'ten Kur'an ve Hadis ilimlerini aldığı birinci merhale olarak zikreder. Bkz., Fevkiye Hüseyin, "Mukaddime", *el-İbane*, (thk., Fevkiye Hüseyin Mahmüd), Kahire, 1987, I, 29.

78 el-Eş'arî, *el-İbane an Usuli'd-Diyane*, (Nşr. Hammad b. Muhammed el-Ensari), Medine 1409/1988, s. 52.

79 İbn Teymiyye, Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim el-Harrani (728/1328), *Kutub ve Resail ve Fetâvâ İbn Teymiyye fi'l-Akide (Fetâvâ)*, (thk. Abdurrahman Muhammed Kasım en-Necdi), Riyad ts., V, 553; İbn Teymiyye, *Telbisu'l-Cehmiyye*, II, 92.

arz etmektedir. Özellikle sıfatlar konusunda Eş'arı'nın düşünceleri İbn Küllâb'ın görüşleriyle neredeyse birebir örtüşmektedir. Bu ise onun birçok noktada As-hâbu'l-hadîs'ten özellikle Ahmed b. Hanbel'den farklı görüşlere sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum, Eş'arîlerin İbn Küllâb'a "şeyhimiz"⁸⁰ ve Küllâbîlere de "ashabımız"⁸¹ demelerinin nedenini açıklamaktadır. Çünkü Küllâbîler bu hususta Eş'arîlerin öncüleri olmuşlardır.

Eş'arı'nın Mu'tezile'den ayrılmasının nedenleri üzerinde gerek kaynaklar gerekse çağdaş araştırmacılar birbirinden oldukça farklı argümanlar dile getirmişlerdir.⁸² Genel olarak bunlar şu şekilde gruplandırılabilir.

İkbal için ayrılmıştır diyenler: Bunların bir kısmı Eş'arı'nın gözünü diktiği Cübbâî'nin yerini onun öz oğlu Ebû Hâşim'in (321/933) alacağı belli olunca kendine başka bir yer aramış ve bunun neticesinde Mutezilî düşünceden vazgeçtiğini ileri sürmüşlerdir. Diğer bir kısmı ise Abbasi Halifesi Mutevekkil ile birlikte başlayan Mu'tezile'nin gerilemesi ve itibarsızlaşması neticesinde Eş'arı'nın kendisine daha itibarlı ve revaçta olan bir yer bulma çabası neticesinde ayrıldığını söylemişlerdir. Bu gruba onun kendisine kalan mirası almak için Ehl-i sünnet'e katıldığını ileri sürmeleri de eklemek gerek.⁸³

Tartışmalar neticesinde ayrılmıştır diyenler: Bunlar Eş'arı'nın Mu'tezile'den ayrılmasını onun özellikle -hocası ve üvey babası olan- Cübbâî'yle yaptığı tartışmalara bağlamışlardır. Bu tartışmalardan en çok meşhur olan üç kardeş meselesi ile ilgili tartışmadır.⁸⁴

Gördüğü rüyalar neticesinde ayrılmıştır diyenler: Bunu dile getirenler bizzat Eş'arı mezhebi mensupları olup bunların başında rüyalarla ilgili rivayetlere eserinde detaylıca yer veren İbn Asâkir gelmektedir.⁸⁵

Eş'arı'nın ayrılışını yukarıda zikredilen nedenlerden birine bağlamak isabetli değildir. Tartışmaların içeriğine bakıldığında neredeyse tümün onun ayrılışından sonra vuku bulduğu açıktır. Rüyalar ise fikri problemlerinin zihnini meşgul etmesiyle oluşmuş olmasının neticesi olarak görmek daha uygundur. Çünkü rüyaların içeriği bunu desteklemektedir. Eş'arı'nın fikir değişikliğine gitmesinde

80 eş-Şehristânî, *Nihayetu'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm*, (thk., Alfred Guillaume), London 1934, s.303; el-Bağdâdî, Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed, *Usûlü'd-Dîn*, Beyrut, 1981, s. 146.

81 İbn Fûrek, *Mucerred*, s. 330, el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 40, 45, 67, 89-90, 97.

82 Eş'arı'nın Mutezileden ayrılmasıyla ilgili bkz., İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s., 257; Bkz., ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XV, 89; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, III, 285.

83 Bkz., el-Ehvâzî, *Mesâlib*, s. 155. Watt, Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (çev. Ethern Ruhi Fiğlalı), İstanbul 1998, s. 377; Bosworth, "As'hari", *Encyclopaedia Iranica*, II, s. 702; Zeyn, Muhammed Halil, *Tarihu'l-Firaki'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1985, s. 152.

84 İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, IV, 267-268; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XV, 89; es-Subkî, *Tabakatü's-Sâfiyye*, III, 357-358. Geniş bilgi için bkz., Mehmet Keskin, "Eş'arı Mutezile'den Neden Ayrıldı?" *İlahiyat Akademi Sayı: 5* (Temmuz 2017): 93-112.

85 Bkz., İbn Asâkir, *Tebyin*, s.38vd.; Giritli, Sıriî, *Ârau'l-Milel*, İstanbul, 1303, s.206.

yaşadığı ortamın da etkisi olduğu söylenebilir. Müslüman toplum bu dönemde, akliliği temsil eden Mu'tezile ile nassa bağlılığı temsil eden Ehl-i hadis arasında bölünmüştür. Bir taraftan Mu'tezililer soyut düşünce ve kurgularıyla, diğer taraftan lafza bağlı kalanlar Mu'tezililerin akılcılığına gösterdikleri tepkiyle tutumlarını bütünüyle katı ve tavizsiz bir duruma sokmuşlardı. Böylece Eş'arî hem kendi kişisel fikri sorununu çözmek hem de bölünmüş Müslüman topluluğunu bu çıkmazdan kurtulmasına vesile olmak için bu kökten dönüşe başvurmuş ve böylece inanç alanında duyulan ihtiyaca cevap vermiştir. Eş'arî'nin Mu'tezilî iken samimi olmadığını gösteren geçerli bir delil olmadığı gibi onun dönüşünde samimi olmadığını gösteren makul hiçbir kanıt yoktur.

2. Temel Görüşleri

Burada Eş'arî'nin inanç alanındaki temel görüşlerinin bir özeti verilmeye çalışılacaktır. Bu nedenle görüşlerinin detayları ele alınmayacağı gibi dayanakları üzerinde de durulmayacaktır. Daha çok onun temel konularda savunduğu görüşlerin İslâm düşüncesindeki yerine kısaca işaret etmekle yetinilecektir.

2.1. Bilgi, Haber ve Nazar

Eş'arî sadece mezhebe adını veren değil aynı zamanda mezhebin temel görüşlerini de belirleyen kişidir.

Bilgi, zorunlu ve iktisabî (sonradan kazanılan) bilgi olmak üzere iki çeşittir. Allah'ı tanımanın bilgisi, akli kullanmakla olur. Dolayısıyla bu bilgi kesbidir. Peygamberlerin davalarının hak olduğunun bilgisi de kesbi olup bu bilgi peygamberlerin mucizeleriyle elde edilir. Farz, vacip, mendup, iyi ve kötü gibi mükelleflerin fiillerine dair bilgi de iktisabî bilgi olup nassın delaleti ile bilinir. Bu bilgilerden hiçbiri zorunlu veya doğuştan gelen bir bilgi değildir.⁸⁶

Haber: Nazar, akli muhakeme ve duyu (his) ile sağlanamayan bilgiyi elde etme yoludur. Haber yoluyla gelen bilgide haberi aktaranların sayısı önemli değildir. Önemli olan haberin geldiği konuda cehaleti giderip bilgiyi sağlamasıdır. Bu şartı taşıyan bilgi ister duyu ile elde edilsin ister haberle elde edilsin zaruri/kesin bilgidir.

Nazar: Akli muhakeme, fikir, düşünce ve mukayese olup duyuların ulaşmadığı veya elde edemediği şeylerde bilgi elde etme yoludur. Nazar akla dayalı bilgi üretmenin yöntemidir. Nazar ve akli muhakeme ile elde edilen bilgi ise iktisabî bilgidir.⁸⁷

86 Bkz., el-Bağdadi, *Usûlü'd-Din*, s. 8-10.

87 İbn Furek, *Mucerredu Maklalat*, s. 31-33. Krş., Mehmet Kalaycı, *İmam-ı Eş'arî ve Eş'arilik*, Ankara 2019, s. 145-147.

2.2. Akıl ve Nakil

İslâm mezhepleri içinde akılı kullanmayan tamamen dışlayan hiçbir mezhep yoktur. Her mezhep kendi görüşlerini ispat ve savunma amacıyla akılı kullanır.

Mezhepler arasında şiddetli tartışmalara neden olan şey akla biçilen rol hususudur. Yani; “akıl hüküm koyabilir mi? Nassa karşı konumu nedir? Sadece akıl ile elde edilen verilerin dinde bir değeri var mı? Sadece akla dayanılarak dinen insanlar sorumlu tutulabilir mi?” gibi tamamen aklın rolü ve sınırları ile ilgili hususlarda tartışmalar mevcuttur.

Eş’arî, akıl ile nassa bir arada kullanmış, ancak nassa öncelik verip akılı nassın hizmetine sunmuştur. Bu nedenle nassların delâleti ile ortaya çıkan haberî sıfatlar ve rü’yet gibi aklın kabul etmekte zorlandığı hususlarda nassa dayanmış ancak akli delille izah etmekten de geri durmamıştır.

Eş’arî, akıl ile elde edilen bilgiyle, bu bilginin mükelleflere sorumluluk yüklemesini birbirinden farklı mütalaa etmiştir. Nassa dayanmayan hiçbir bilgi kişiye sorumluluk yükleyemediği gibi hüsn (iyi/güzel) veya kubuh (çirkin/kötü) hükmü de veremez. Eş’arîlerce bu görüş şöyle formüle edilmiştir: “Bütün mearif akılla tahsil edilir. Ancak sem’ (nass) ile vacip olur.” Bu prensibe göre ilahî davetin kendisine ulaşmadığı kişi Allah’ı tanımakla sorumlu tutulamaz.⁸⁸

2.3. Allah’ın Varlığı ve Birliği

Allah vardır, birdir, tektir, eşi ve benzeri yoktur. Allah’ın var olduğuna en büyük delil insanın kendisidir. Kâinattaki düzen ve intizamın devam etmesi de bize Allah’ın bir olduğunu gösterir. Allah, teşbih, tecsim, gibi O’nun kemaline uygun olmayan noksan sıfatlardan münezzehtir. Allah ne cisim ne cevher ne de sınır ve nihayeti olan bir varlıktır. Allah için zaman ve mekân söz konusu değildir. O zaman ve mekândan önce var idi. Kur’an, Sünnet ve ümmetin icmasına dayanmayan bir ismin Allah’a verilmesi caiz değildir.⁸⁹

Eş’arî ve Eş’arîler, Allah’a mekân isnadını reddederek bu konuda hem Allah’ın bir şekilde arşta olduğunu söyleyen Ashâbu’l-hadîs’e hem de Allah’ın ilim ve tedbiri ile her yerde olduğunu söyleyen Mu’tezile’ye karşı çıkmışlardır.

Eş’arî ta’til, teşbih ve tecsimden uzak bir tenzihi savunmaktadır. Bu anlayışı, onu Mu’tezile’den ayırdığı gibi Müşebbihe ve Mücessime’den de uzaklaştırmıştır.

88 İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 285; el-Bağdâdî, *Usûlü’l-d-Dîn*, s. 263; eş-Şehristânî, *Nihayetu’l-İkdâm*, s. 371.

89 el-Eş’arî, *Kitabu’l-Luma’ fi’r-Red ala Ehli’z-Zeyğ ve’l-Bida’*, (thk., Richard J. McCarthy), Beyrut 1953, s. 9-10; el-Mağribî, *el-Fıraku’l-Kelamiyye*, s. 288.

2.4. İlahi Sıfatlar

İslâm düşüncesinde yüce yaratıcının bizzat kendisinin kendini nitelendirdiği sıfatlar ile zatının nasıl ilişkilendirileceği hususu İslâm düşünce ekolleri arasında asırlar boyu devam edegelen bir tartışma konusudur. Zaman zaman tartışmanın boyutları ve şiddeti değişkenlik gösterse de günümüzde de sürmektedir. Sonraki dönemlerde Zatî sıfatlar olarak zikredilen (vacibu'l-) vücûd, kıdem, bekâ, vahdaniyet, mühalefetün li'l-havâdis ve kıyam binefsihî sıfatlarının çok kısıtlı da olsa bir benzerinin âlemde varlığı söz konusu olmadığından bu ilahi sıfatların Zat ile ilişkisinde ciddi bir problem oluşmamaktadır. Ancak söz konusu müteahhir dönemde subûtî veya meânî sıfatlar olarak nitelenen ilim, kudret, irade, semî', basar, hayat, kelâm sıfatlarının ilahi sıfatlar gibi olmasa da aynı tabir ve anlamları sonradan yaratılmış olan insan dışındaki varlıklarda bir kısmı mevcutken insanda tamamı bulunmaktadır. Bu durum söz konusu sıfatların Zat ile ilişkisinin izahında ciddi sorunları ve buna bağlı olarak ekollerin birbirini dalâlet ile hata bazen küfür ile suçlayan tartışmaları beraberinde getirmiştir. Böylece sıfatlar ya Zatin aynısı veya Zatin gayrısıdır. Aynısıdır denildiğinde âlemde ilim, hayat, semî gibi bir mananın var olmaması gerekir ki bu problemlidir. Zatin gayrısı denildiğinde ise Mu'tezile'nin itiraz ettiği gibi "taaddüd-ü kudema" (kadîm birçok varlığın olması) durumu hâsıl olur ki bu tevhidi bozar. Bu nedenle Ehl-i sünnet kelâmcıları aynılık ve gayrılık arasında bir ara forma ihtiyaç duymuşlardır. Sonraları bu "ne aynıdır ne gayrıdır" şeklinde kavramlaşmıştır.

Müteahhir kelâmcıların subûtî veya meânî sıfat olarak zikrettikleri ilim, kudret, hayat, irade gibi yedi sıfatı Eş'arî selefleri gibi zatî sıfat olarak niteler ve bunların ne Zatin aynısı ne de Zatin gayrısı olduğunu ifade ederek orta bir yol izler. Fiilî sıfatlar ise ona göre Zattan ayrıdır. Böylece Eş'arî zatî dediği sıfatlarda selefi olan İmam Ebu Hanife gibi Ehl-i sünnet âlimlerinin⁹⁰ yolunu izlerken, fiilî sıfatlarda onlardan ayrılarak Mu'tezile'ye yakınlaşmıştır.

2.4.1. Fiilî Sıfatları

Allah'ın fiililerinden türetilmiş sıfatlar fiili sıfatlar olup bunlar mahlûk-turlar. Yaratmak ve rızıklandırmak gibi. Fiilleri olmadan önce Allah bunlarla nitelenmiş değildir. Fiilî sıfatlar, Allah'tan gayrı/ayrı olup zatı ile kâim olmayan muhdes (sonradan olan) sıfatlardır.⁹¹

90 Örneğin İmam Ebu Hanife zatî sıfat olarak zikrettiği yedi sıfatın tamamı Eş'arî de aynı şekilde zatî sıfat olarak kabul eder. Bkz., *el-Fıkhü'l-Ekber*, (thk., Zahid el-Kevserî) Beyrut, 2004, s. 619 (el-Akaid ve'l-Kelam adlı mecmua içinde).

91 Bkz., el-Bâkılânî, Kâdi Ebu Bekr b. Tayyib (403/1012), *Temhidu'l-Evâil ve Telhisu'd-Delâil*, (thk. İmaduddin Ahmed Haydar), Beyrut 1987, s. 246; İbn Teymiyye, *Fetâvâ*, V, 411.

Eş'arî ve Eş'arîler fiilî sıfatların Allah'la kâim olmayıp muhdes ve O'nun gayrı olduğunu savunarak bu hususta Mu'tezile ile aynı görüşü paylaşırlar. Onlar bu görüşleriyle, Allah'ın hem isimlerinin hem de fiili sıfatlarının ezeli olduğunu savunan Ashabu'l-hadis'e, İmam Ebu Hanife'ye, Tahâvî ve Mâtürîdî'ye muhalefet etmişlerdir. Bu nedenle Eş'arîler Hanefîlerin ileri sürdüğü tekvin sıfatına karşı çıkmışlardır.

2.4.2. Haberî Sıfatlar

Eş'arî, kitap ve sahih haber yoluyla gelen vech (yüz), ayn (göz) ve yedeyn (iki el) gibi haberî sıfatları nassta yer aldığı şekliyle ancak cismiyeti reddederek kabul etmiştir. Bu sıfatların "bilakeyf" yani nasıllığını sorgulamaksızın aynen kabulünü öngörmüştür.⁹²

Genel olarak ilk Eş'arîler, Eş'arî'ye uyarak haberî sıfatları tev'il etmekten kaçınmışlardır. Fakat müteahhir Eş'arîler, zâhirî anlamları teccim ve teşbihe götürmesi muhtemel olan bu sıfatları, tenzihe uygun bir şekilde te'vil etme yolunu seçmişlerdir.

2.4.3. Zâtî Sıfatlar ve İlâhî Kelâm

Allah'ın zatî sıfatları ezeli olup yedi sıfattan ibarettir. Bunlar hayat, kudret, ilim, irade, sem', basar ve kelâm sıfatlarıdır.⁹³ Eş'arî sıfatları, zatî ve fiili sıfat olarak taksim etmekle Mu'tezile'ye tabi olmuşlardır. Fakat zatî sıfatların sayısı ve kadîm olmaları hususunda Mu'tezile'den ayrılmaktadırlar.

Eş'arî Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyen Mu'tezile ile Kur'an'ın mahlûk olmadığını savunan Ashâbu'l-hadis arasında mutedil bir yer alarak, Kur'an'da nakledilen ve işitilen kelâm ile bu kelâmın içerdiği manaları birbirinden ayırmışlardır. Kur'an; nakledilen, işitilen ve söylenen sözler olma cihetiyle yaratılmıştır. Ezeli kelâm, harfler değil Allah'ın zatıyla kâim olan "kelâm-ı nefsi" olup mahlûk değildir. "Kelâm-i nefsi" anlayışını ilk olarak İbn Küllab ortaya atmıştır. Bu konuda Eş'arî ve mensupları onu takip etmişlerdir.⁹⁴

Eş'arî, Allah kelâmının kadîm ve Allah'ın zatı ile kâim olduğunu savunmuştur. Ancak Allah kelâmının harf ve seslerden oluşmuş olmasını ise reddetmiştir. Bu nedenle kelâm-ı lafzî yani ses ve harflerden oluşan kelâmın, yaratılmış olduğu hususunda Mu'tezile ile Eş'arîler arasında görüş ayrılığı yoktur. Asıl tartışma kelâm-ı nefsinin var olup olmadığı ile ilgilidir. Eş'arîler böyle bir kelâmın varlığını iddia ederken Mu'tezile bunun varlığını reddetmektedir.

92 el-Eş'arî, *Risale ila Ehli's-Sağr*, s. 76; el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 129; İbn Füre, *Mucerredü Makâlât*, s. 41.

93 el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 90; Kırş., el-Eş'arî, *Risale ila Ehli's-Sağr*, s. 66-67.

94 el-Cüveynî, İmamı'l-Haremeyn Ebu'l-Muâli Abdülmelik (478/1085) *Kitabu'l-İrşad*, (thk., Es'ad Temim), Beyrut 1985, s. 128-130; el-Mağribî, *el-Fıraku'l-Kelamiyye*, s. 307.

2.5. İnsan Fiilleri ve Kesb

Bütün fiilleri Allah yarattığı için kulun fiillerini de Allah yaratır. Kul ise bu fiili kesb eder (işler). Kesb, bir şeyin müktesibden (işleyenden) yaratılmış bir kudretle meydana gelmesidir. O halde fiil yaratma yönüyle Allah'a kesb yönüyle insana dayanır. Allah'ın kudreti fiilin aslına taalluk eder, kulun kudreti ise fiilin niteliğine yani günah veya sevap olmasına taalluk eder.⁹⁵

Eş'arî kesb teorisiyle, insanın fiillerinde hür olduğunu savunan Mu'tezile ile fiilin gerçek failinin Allah olduğu ve insanın hiçbir şekilde fiillerinde özgür olmadığını söyleyen Cebriyye'nin arasını bulmaya çalışmıştır. Kula tam bir hürriyet vermeyen Eş'arî'nin, kesb teorisiyle ortaya koyduğu çözüm bazılarınca "cebr-i mutavassıt" olarak adlandırılmıştır.⁹⁶

2.6. Teklif-i mâ lâ Yutâk

Allah, kullarını güç yetiremedikleri şeylerle mükellef kılabilir. Ancak teklif-i mâ lâ yutâk (güç yetirilemeyen teklif) iki kısımdır.

Birincisi, imkânsız emretmek veya iki zıttı cem etmek gibi mümkün olmadığı için güç yetirilemeyen ya da yatalak ve dilsiz gibi kalkma ve konuşma acziyetinden dolayı güç yetirilemeyen şeyler. Bunlarda teklif caiz değildir.

İkincisi, kişinin yapmaya güç yetirememesinin nedeni; mükellef olduğu şeyi yapmayı onun zıddını yapmakla meşgul olmasıdır. Mesela; kâfir, küfür halindeyken Allah onu imanla mükellef kılmıştır. Çünkü iman etmekten aciz olmadığı gibi yapması da imkânsız değildir. Bu geçimini sağlamakla meşgul olan birinin bu meşguliyetinden dolayı ilim yapmaya kadir olmaması gibidir. İşte "mâ lâ yutâk" denilen teklifin bu çeşidiyle kul mükellef kılınmıştır.⁹⁷

Mezhepler arasındaki asıl tartışma bu çeşit bir teklifin, teklif-i mâ lâ yutâk olarak adlandırılıp adlandırılmayacağı hususundadır.

Eş'arî ve onun gibi "kudret ancak fiille birlikte olur" diyenler, bu ilkeden hareketle Allah'ın kâfir ve fasığı 'mâ lâ yutâk' ile mükellef kıldığını söylerler. Çünkü onlara göre, Allah'ın ezeli ilminde iman etmeyeceği bilinen kimse ebedi olarak imana güç yetiremez. Fakat buna rağmen Allah onu iman etmekle mükellef kılmıştır.⁹⁸

95 el-Eş'arî, *el-Luma'*, s. 42-51.

96 Subhâni, *Buhusün fi'l-Milel*, II, 35-36.

97 Bkz., el-Eş'arî, *el-Luma'*, s. 58-60; el-Bâkîllânî, *Tenhid*, s. 332; en-Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed (508/1115) *Tabsıratü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, (thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün), Ankara 2003, II, 164.

98 Mer'î b. Yusuf b. Ebi Bekr el-Hanbelî el-Makdisî (1033), *Refu's-Şubheti ve'l-Garar anmen Yehteccu ala Fi'l-i'l-Maâsî bi'l-Kader*, thk., Es'ad Muhammed el-Mağribî, Mekke 1410/1989, s. 48.

2.7. Rü'yetullah, Kazâ ve Kader

İster mümin, ister kâfir yahut gayrı mükellef olsun herkesin Allah'ı görmesi aklen mümkündür. Fakat nassla gelen haberlere göre sadece müminler ahirette Allah'ı göreceklerdir.⁹⁹

Allah'ın kazâ ve kaderi vardır. Hayır ve şer Allah'tandır. Allah, hayrın da şerrin de yaratıcısıdır. İyi ve kötü her şeyin yaratıcısı Allah'tır. Kötüyü yaratmakta bir kötülük yoktur. Asıl kötülük, onun kötü olduğunu bilerek işlemektir.¹⁰⁰

2.8. Husun - Kubuh ve İlahi Fillerde Hikmet

Fiilin sevap ve azabı gerekli kılması anlamına gelen şerî' anlamda husun (iyilik/güzellik) ve kubuh (kötülük/çirkinlik) nitelemesi, dine göre verilir. Akıl dinî anlamda bir şeye husun veya kubuh hükmünü veremez. Buna göre, insan fiillerinden kabih olanlar, Allah'ın nehy edip yapılmasından kulları sakındırdıklarıdır. Hasen ise Allah'ın kullarına yapmalarını emrettiği veya mendup kıldığı yahut da mubah kıldığı fiillerdir.¹⁰¹

Elbette ilahi fiillerde hikmet vardır. Ancak Allah'ın bu hikmeti veya nedeni gözetmek zorunda olduğunu savunmak aklen mümkün değildir. Böyle bir durum eksiklik olup Allah'ın şanına aykırıdır.¹⁰²

2.9. İman, Nübüvvet ve Ahiret Ahvali

İman; kalben tasdik olup kim Allah'ın birliğini ve Peygamberlerin O'ndan getirdiklerini kalpten tasdik ederse mümindir. Büyük günah işleyenler için Hz. Peygamber'in şefaati vardır. Affedilemeyecek tek günah şirkdir.¹⁰³

İman ve İslâm birbirinden farklıdır. İslâm, hükme boyun eğmek, emre tabi olmak ve teslim olmaktır. Bu nedenle her mümin müslimdir. Ancak her müslim mümin değildir. Çünkü istİslâmı tasdik ve iman ile olmazsa da müslim adını alır.¹⁰⁴ Buna göre kalben inanmayan müslim olabilir mümin olamaz.

İmanda ziyade mümkündür. Çünkü bunda teceddüd olabilir ve tafsili açıdan daha önce olmayıp da sonradan inanılması gereken yeni şeyler çıkabilir. İmanda noksanlık ve eksilme olamaz. Çünkü iman tek özelliştir nassa göre ondan bir parçanın gitmesi hepsinin gitmesi demektir. Hz. Muhammed'i inkâr eden aklen Allah'ı da inkâr etmiş sayılması gerekmez de sem'i olarak inkâr etmiş sayılır.¹⁰⁵ İcmali olarak Allah'a ve Allah'tan gelene inanmak gerekir.

99 el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 76; İbn Fûrek, *Mucerradu Makâlât*, s. 80.

100 el-Eş'arî, *el-Luma'*, s. 45-47; el-Cüveynî, *el-Akidetu'n-Nizâmiyye*, İstanbul, ts., s. 37.

101 el-Eş'arî, *Risale ila Ehli's-Sağr*, s. 78.

102 Bkz., el-Eş'arî, *el-Luma'*, s. 71, 148-153; el-Eş'arî, *Risale ila Ehli's-Sağr*, s. 77, 79.

103 Bkz., el-Eş'arî, *el-Luma'*, s.75; el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s.248; el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 211.

104 İbn Fûrek, *Mucerradu Makâlât*, s.155; Kırş, es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiyye*, I, 96.

105 İbn Fûrek, *Mucerradu Makâlât*, s. 153.

Allah'a hiçbir şey vacip görülemeyeceğinden Resullerin insanlara gönderilmesi de aklen vacip olmadığı gibi imkânsız da değildir. Allah'ın resuller göndermesi caizdir. Gönderildikten sonra onların mucizelerle desteklenmesi ve korunması vaciptir. Peygamber gönderilip mucizelerle desteklenince insanların onu dinleyip davetine uymaları vacip olur.¹⁰⁶

Nebi ile resul farklıdır. Her resul aynı zamanda nebidir. Fakat her nebi resul değildir. Buna göre nebi ile resul arasındaki fark, nebiye Allah'tan vahiy ve vahiy meleği gelir, resul ise ya baştan yeni bir şeriat ile veya önceki şeriatların bazı hükümlerini nesh edici bir şeriatla gelir. Kadınlardan resul olmamasına karşın onlardan dört nebi vardır.¹⁰⁷

Kabir azabı ve suali, havz gibi gelecekte ahiret işleri ile ilgili olarak rivayet yoluyla gelen sahih haberlere dayanılarak bunların vukuunu hak görmek gerekir. Bunların inkârı ise dalâlettir.¹⁰⁸

2.10. İmamet

İmamet, vucûbiyeti ve farziyeti sem' ile bilinen dini kurallardan biridir. İmamet seçimle olur.¹⁰⁹ İmamların Kureyş'ten olması sem'i gerekli görür. Akıl ise imametın bir kabileye tahsisini gerekli görmez.¹¹⁰ İmam bir kişi olmalıdır. Birden fazla imamın olması caiz değildir.¹¹¹ Eş'arîlerin önde gelen erken dönem âlimlerinden Cüveynî buldukları yerler birbirine çok uzak mesafelerde olması veya aralarında başka bölgeler bulunması durumunda iki imamın caiz olabileceğini belirtir.¹¹²

Efdal varken mefdulun imametini geçerli değildir. Şayet bir grup mefdula imameti akdederlerse bu akit verilen kişi ancak bir hükümdar olup imam sayılmaz. Ümmetin en faziletlisi Hz. Ebu Bekir, sonra Hz. Ömer, sonra Hz. Osman ve sonra da Hz. Ali'dir.¹¹³

Eş'arî efdal varken mefdulun imametini caiz görmeyen Ebu'l-Huzeyl, Nazzam, ve Cahız'ın yolundan gittiği¹¹⁴ ve hiçbir şekilde mefdulun imametini

106 İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 174; el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 173; eş-Şehrisrânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, (thk. Ahmed Fehmi), Beyrut 1992, I, 89.

107 el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 154; İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 174.

108 Bkz., el-Eş'arî, *el-İbane*, s. 213-217.

109 İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s.180; el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s.272, 280.

110 İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s.182. Krş., el-Cüveynî, *el-İrşad*, s. 359. İmametın Kureyş'e hasr edilme meselesiyle ilgili olarak bkz., Hatipoğlu, Mehmed. Said, "İslâm'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik: Hilafetin Kureyşliliği", *AÜİFD.*, c. XXIII, Ank., 1978, s. 121-213.

111 İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s.184. Krş., el-Cüveynî, *el-İrşad*, s. 359.

112 el-Cüveynî, *el-İrşad*, s. 358.

113 İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s.185-186; el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s.293; en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille*, II, 443.

114 el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s.293; Naşî'l-Ekber, Abdullah b. Muhammed (293/906), *Kitabu'l-Evsat fi'l-*

caiz görmeyen Mürcie¹¹⁵ ile de bu konuda örtüştüğü görülür.¹¹⁶ Eş'arı bu görüşüyle, Kalânîsî, Muhammed b. İshak, İbn Huzeyme ve Şafii gibi daha efdal varken mefdulun imametini caiz görenlerden ayrılmaktadır.¹¹⁷

Hz. Ali ile savaşan Talha, Zübeyr ve Muaviye'nin bu çıkışlarıyla adil imama karşı gelmişlerdir. Ancak müçtehit oldukları için içtihatlarına göre hükmetmişlerdir. Fakat bunda hata etmişlerdir. Onların durumu aynı konuda birbirinden farklı hüküm veren iki hâkimin hükmü gibidir. Nasıl ki, biri isabet eder de diğeri yanılırsa; yanılana fasık veya kâfir denilemeyeceği gibi bunlara da denilemez.¹¹⁸

3. İslâm Düşüncesindeki Yeri ve Ehl-i Sünnet'e Katkısı

İslâm dini doğduğu günden beri yaşamın bütün sahalarına nüfuz eden bir yapıdadır. Sadece itikâd ve ibadet sahasında değil, mâlî ve siyasi, sosyal ve kültürel açıdan da insan hayatına yön vermiştir. Daha ilk dönemde Resulullah'ın (s.a.v) vefatından hemen sonra İslâm toplumunda ortaya çıkan yeni veya eskisine göre farklı bir çehreyle zuhur eden olay ve olgulara nass merkezli ancak içtihadî yorumları ilk nesilden itibaren devrin âlimleri yapı gelmişlerdir. Böylece alanı ve sahası ne olursa olsun İslâm düşüncesine ve ilmi geleneğine dinamik canlı her problem karşısında kendini yenileyebilen yeni problemlere karşı çözüm üretebilen usule ve fûrua sahip bir yapı kazandırılmıştır.

Zamanla İslâm düşüncesinde birbirinden az veya çok farklı usul ve fûrua sahip ekoller oluşmaya başlamıştır. Bu yapılar güçlenip geliştikçe kendilerini daha haklı ve meşru, muhaliflerini ise daha çok gayr-ı meşrû ve batıl olarak görmeye başlamışlardır. Hatta bazen temel ortak görüşlere sahip olan ve aynı çatı mezhep altında kendilerini ifade eden ekoller bile usûl ve fûrûlarındaki farklı yorumlardan dolayı birbirinden farklı isimlendirmelerle anılır olmuşlardır. Ehl-i sünnet şemsiyesi altında olan ve bu mezhebe bağlılıklarını asırlardır sürdüren Ehl-i rey ve Ehl-i hadis adıyla iki temel düşünce ekolü bu duruma iyi bir örnek teşkil etmektedir. Hicri II. asırda meydana gelen ve temelde fûrûdan çok metodik olan bu farklılaşma İslâm düşüncesinde Ehl-i sünnet mezhebini hem fikhî olarak hem de itikâdî olarak iki temel ekole ayırmıştır. Bunlardan biri lideri İmam Azam Ebu Hanife olan Ehl-i rey ekolu diğeri ise Hanefî mezhebi dışındaki diğer üç mezhep yani Mâlikî, Şafî ve Hanbelî mezheplerinin oluşturduğu Ehl-i hadis

Makalat, -Mesailu'l-İmame, Beyrut, 1971, s. 51.

115 Naşi el-Ekber, *Mesailu'l-İmame*, s. 62.

116 Ancak Mâturîdî ve ashabı, imamın döneminin en efdalı olmasını şart görmeyip, fazıl ve salih olan bir kişinin, kendisinden daha efdalı mevcut olsa bile fadıla imametinin akd edilmesinin sahih olduğunu söylemektedirler. Bkz., en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille*, II, 443.

117 el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 293.

118 İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 188. Krş., İbn Teymiyye, *Minhacü's-Sunne*, IV, 392; el-Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 365.

ekolüdür. Bu ekolünün önde gelen önderi ve Mâlikî Mezhebinin kurucusu olan İmam Malik iken daha sonra İmam Şafî ve özellikle mihneden sonra İmam Ahmed b. Hanbel etrafında şekillenmiştir. Abbasi halifesi Mütevekkil'le birlikte güç kazanan Ahmed b. Hanbel dolayısıyla Hanbelî düşünce Ehl-i sünnet'in yegane mümessili gibi davranmıştır.¹¹⁹ Bu nedenle yaklaşık bir asır sonra gelen Eş'arî ne kendisi nede öğrencilerinden hiçbirisi Hanbelî mezhebine mensup olmamasına rağmen *el-İbâne* eserinde Ahmed b. Hanbel'i överek onunla aynı görüşte olduğunu onun görüşüne muhalif olanlardan uzak olduğunu ifade etme gereği duymuştur.¹²⁰

Eş'arî Mutezilî düşünceden ayrıldıktan sonra Ehl-i sünnet'in Hadis ekolünü oluşturan Mâlikî, Şafî ve Hanbelî mezheplerini etkileme çabası içine girmiştir. Özellikle Bağdat'ta bunu sağlamaya yönelik dönemin Bağdat Şafîlerinin lideri kabul edilen Ebû İshak el-Mervezî'nin el-Mansûr camisindeki ders halkasına katılmıştır. Zamanla kendisi el-Mervezî ile kurduğu bu ilişki vesilesiyle ondan Şafî fıkhnı almış ve kendisi de el-Mervezî'ye kelâm ilmini öğretmiştir.¹²¹ Eş'arî kelâm ile birlikte kendi görüşlerini de el-Mervezî'nin halkasında bulunan öğrencilere aktarmıştır. Böylece Şafî fakihî olarak yetişen ve farklı İslâm belde-lerine giden bu öğrenciler Şafî fıkhiyla birlikte Eş'arî düşüncüyü de yaymışlardır. Mâlikîlik açısından bizzat Eş'arî'nin Mâlikî olan öğrencileri ve onların yetiştirdikleri öğrencilerin gayretleriyle Mâlikî mezhebiyle birlikte yayılmıştır. Eş'arî Bağdat'ta etkin olan Hanbelîleri de etkilemeye ve iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Böylece o Ehl-i hadis'i oluşturan her üç mezhebin desteğini almayı ve onlar üzerinden Eş'arî kelâmî düşüncüyü yaymayı hedeflemiş görünmektedir. Ancak dönemin Bağdat Hanbelî lideri olan Berbehârî ile yaptığı görüşme olumlu sonuçlar vermesi bir yana ciddi bir tepkiyle karşılaşmıştır.¹²² Ahmed b. Hanbel'den itibaren Hanbelîlikte devam ede gelen kelâmî yöntem karşıtlığı Eş'arî'nin Hanbelîleri hoşnut edip etkileme çabalarını boşa çıkarmıştır.

119 Miñneden sonra Abbasi halifesi Mütevekkille birlikte artık insanlar İmam Ahmed b. Hanbel'le imtihan ediliyor ona uyan veya uyduğunu beyan edenler Sünnî; uymayan, eleştiren veya muhalefet edenler bidatçı (bid'î) veya Ehl-i Bid'â sayılmaya başlandığına dair bkz. İbn Teymiyye, *Fetâvâ*, V, 553; İbn Teymiyye, *Telbisu'l-Cehmiyye*, II, 92.

120 Eş'arî, *el-İbâne*, s. 52.

121 Hatib el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdâd*, XI, 347; es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiiyye*, III, 352; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XI, 187.

122 Rivayete göre Eş'arî Bağdat'a geldiğinde orada dönemin Hanbelî lideri konumunda olan el-Berbehârî'ye giderek muhalif gruplarla, Cübbâî ve Ebû Hâşim'le nasıl mücadele ettiğini ve onların görüşlerini nasıl çürüttüğünü anlatır. Muhtemelen bununla ondan destek almayı ummaktadır. Fakat el-Berbehârî Eş'arî'nin yaptığını tasvip etmediği gibi ona: "Söylediklerinden ne az ne de çok (hiçbir şey) anlamadım. Biz Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel'in söylediğinden başka hiçbir şey bilmeyiz/tanımıyoruz" cevabını verir. Bkz., Ehvâzî, *Mesâlib*, s. 157-159; İbn Asâkir, *Tebyin*, s. 390-391; İbn Ebi Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed, *Tabakatu'l-Hanâbile*, (thk, Muhammed Hamit), Beyrut ts., II, 18; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmu'n-Nubela*, XV, 90.

Netice itibariyle Eş'arî, Mâlikî ve Şafîî mezhepleri içerisinde kendine yer bulmuş ve onların inanç sahasındaki mezhebi olmuştur. Böylece Ehl-i hadis kabul edilen bu üç mezhep fikhî anlamdaki yapılarını korurken, inanç sahasında Eş'arî ile birlikte kelâmî bir yöne de kavuşan Mâlikîlik ve Şafîîlik; kelâm karşıtlığını sürdüren rivayetlerin zahirine bağlanmayı inançta esas gören ne olursa olsun nassın zahiri anlamına sıkı sıkıya bağlılığını devam ettiren Hanbelîlik olarak iki temel gruba ayrılmıştır.

Ehl-i hadis olarak kabul edilen ekolün itikâdî olarak katı Seleflîğe değil de Hanefî mezhebine yakınlaştıran Mâlikîlik ve Şafîîliğin hemen hemen tamamına etki eden ve kısa sürede onların itikâdî alandaki mezhebi haline gelmesini sağlayan Eş'arî ve onun yetiştirdiği öğrenciler olmuştur. Ehl-i hadis içerisindeki bu dönüşüm İmam Ahmed b. Hanbel ile birlikte başlayan ve yükselerek devam eden Hanbelîliği itikâdî açıdan Ehl-i hadisin lideri konumundan çıkarmıştır. Eş'arî sonrası Hanbelî mezhebi artık bütün Ehl-i hadisin temsilcisi konumundan çıkmış Hanbelîlik veya son zamanlarda kısmen Seleflîlik olarak adlandırılan Ahmed b. Hanbel'in çizdiği temel düşünce çerçevesi içinde hapsolmuştur. Daha önce İbn Küllâb ve Muhâsibî gibi bir kaç isimle anılan Ehl-i hadis kelâmcılığı¹²³ Eş'arî ve öğrencilerinin çabalarıyla neredeyse bütün Şafîî ve Mâlikî mezhebini kapsar hale gelmiştir.

İmam Eş'arî Ehl-i hadise iki yönlü katkı yapmıştır. Birincisi; Eş'arî mezhebinin Mâlikî ve Şafîî fikhî mezheplerinin kelâmî-itikâdî mezhebi haline gelmesini sağlamıştır. İkincisi; katı Ehl-i hadis içindeki zahiri nakilci, kelâmî düşünceyi, akli muhakemeyi sapkınlık olarak niteleyen, hoşgörüden yoksun ve kendini Ehl-i sünnet'in aslı özü hatta selefin ta kendisi gören, kendisi gibi düşünmeyi sapkın veya dinden çıkmış sayan düşünce yapısının daralarak Hanbelîlik içinde hapsolmesinde güçlü bir katkı sunmuştur.

Daha önce fıkhîta üç ayrı mezhep üzerinden varlığını geliştirip sürdüren Ehl-i hadis, Eş'arî'nin başlattığı fikri çaba neticesinde itikâdî olarak iki farklı düşünce biçiminde şekillenmiştir. Mâlikî ve Şafîîler inançta kelâmî sistemi bütünüyle benimsemiş, Hanbelîler ise bu sistemi din dışı görüp karşı çıkışlarını devam ettirmişlerdir. Erken dönemde oluşan bu farklılık Hanbelîler ile Eş'arîler arasında dönem dönem şiddeti farklılık gösterse de geçmişten günümüze kadar devam eden bir mücadele sahasına dönüşmüştür.

123 Bağdadi, Ehl-i Hadis'in mutekaddimin kelâmcıları olarak, İbn Küllâb, Muhâsibî ve Kalânîsi'yi saymaktadır. Bkz., el-Bağdâdî, Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed, *Usûlü'd-Din*, Beyrut, 1981, s. 254; Krş, İbn Teymiyye, *Minhacu's-Sünne*, II, 222-223. Maturidiliğin en önemli kelâmcılarından olan Ebû'l-Muin en-Nesefî de İbn Küllâb ve ashabını Ehl-i Hadis'in kelâmî grubundan sayarak Eş'ariyye'yi de bunlara katar. Bkz., en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille*, (thk. Hüseyin Atay), Ankara, 1993, I, 400. Krş., İbn Teymiyye, *Minhacu's-Sünne*, II, 222-223.

Eş'arî'nin, Ehl-i sünnet'in hem dış hem içteki mücadelesine ciddi hizmetleri olmuştur. Dıştaki mücadeleye katkısı: Dışta gayrimüslimlerle mücadeleye katkı sunmuştur. Bu amaçla telif ettiği eserlerden bir kaçışunlardır: *Kitâbu Cumelu'l-Makâlât* bu kitabın ilk bölümü Müslümanların ihtilafı konu edinirken (ki bu Makâlât isimli eserdir) ikinci bölümünde ise mülhitlerin İslâm dışındaki din ve mezheplerin genel görüşlerini içermektedir.¹²⁴ İkincisi: İçteki mücadeleye katkısı: Şia ve Mu'tezile'ye karşı Ehl-i sünnet'in fikri mücadelesine zengin veriler ve deliller sunmuştur.¹²⁵ Şîi-Mu'tezilî düşünceyi destekleyen Büveyhîler¹²⁶ Eş'arî'nin vefatından hemen sonra Abbasi hilafeti üzerinde etkili olup Bağdat'a girmişlerdir.¹²⁷ Büveyhîlerin desteklediği Şîi-Mu'tezilî düşünceye karşı kullanılacak en iyi argüman Eş'arî ve onun fikirleri olmuştur.¹²⁸ Bunu sadece Eş'arî taraftarları veya ona fikri yakınlık duyanlar değil hemen hemen Mu'tezilî düşünce karşıtı olan her kesim özellikle Ehl-i hadis kullanmaya başlamıştır.

Mu'tezile'nin devasa mirası olan kelâmî düşüncenin Ehl-i sünnet ve hâsaten Ehl-i hadis tarafından devşirilip güçlü bir Ehl-i sünnet kelâmı haline gelmesinde Eş'arî büyük rol oynamıştır. *Risâle fi İstihsâni'l-Havz fi İlmi'l-Kelâm (el-Has ale'l-Bahs)* eseriyle kelâm ilminin meşruiyetini savunmuş onun da en az fıkıh kadar Kur'an ve sünnete dayanan İslâmî bir ilim olduğunu ortaya koymuştur.¹²⁹

Eş'arî, Mu'tezile'nin başı çektiği kelâmî düşünceyi yeniden Ehl-i sünnet düşüncesine uygun bir şekilde yorumlayarak Ehl-i hadis ile Mu'tezile arasında

- 124 İbn Asâkir, *Tebyin*, s. 131; ez-Zehbî, *Siyeru A'lamu'n-Nubelâ*, XV, 87. İbn Teymiyye'nin "Kitabu Makâlâtü Gayri'l-İslâmiyyin" adıyla zikrettiği eser bu kitapta olsa gerek. İbn Teymiyye, Eş'arî'nin felsefecilerin görüşlerine bu kitapta yer verdiğini ve bu eserin meşhur "Makâlâtü'l-İslâmiyyin" kitabından daha hacimli olduğunu ifade etmektedir. Bkz., İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünne*, V, 283. Ayrıca Subkî bu eseri 'Makâlâtü'l-Mulhidîn' şeklinde vermektedir. Bkz., es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiiyye*, III, 360.
- 125 İmam Eş'arî'nin yazdığı eserlerin sadece isimlerine bakılınca Ehl-i Sünnet dışındaki grup ve şahıslara karşı nasıl mücadele ettiği rahatlıkla görülür. Burada birkaç eserin ismini vermek yeterli olacaktır. *Kitâb fi'r-Reddî ala'l-Muccesime*, *Kitâb İdahu'l-Burhân fi'r-Reddî ala Ehl-i'z-Zeyğ ve't-Tuğyân*, *el-Luma' fi'r-Reddî ala Ehl-i'z-Zayğ ve'l-Bida'*, *eş-Şerh ve't-Tafsîl fi'r-Reddî ala Ehli'l-İfk ve't-Tadlil*, *Nakd ala Evâilî'l-Edille li'l-Belhî*, *el-Cevâbât fi's-Sıfat an Mesâilî Ehli'z-Zeyğ ve's-Şubuhât*, *Kitâb alâ İbn er-Râvendî*, *Nakzu'l-Latif ale'l-İşkâfi*.
- 126 el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 357-358; İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünne*, III, 139; İbn Teymiyye, *Telbisu'l-Cehmiyye*, I, 54; Subhâni, *Buhusun fi'l-Milel ve'n-Nihal*, Kum, 1411/1990, II, 37.
- 127 Müstekfî Billah (333-334/945-946) döneminde Büveyhîlerin başkomutanlarından Muizü'd-Devle Ahmed, Halifeye biat etmiş olmasına rağmen zorla Bağdat'a girerek 'Emirü'l-Ümerâ'lık mesnedini zapt etmiş ve Bağdat'ın idaresini eline alarak hutbeye kendi adını da ilave ettirmiştir. Ancak bununla da kalmayarak Müstekfî yerine Mutî'(334-363/946-974) halife olarak ilan edilmiş ve bundan sonra askeri nüfuz altında olan sadece Halife değil, Bağdat ta tamamen Büveyhîlerin eline geçmiştir. Bkz., es-Süyûtî, Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr (911/1505), *Tabakatu'l-Mufessirîn*, (thk., Ali Muhammed Ömer), Kahire 1396/1976, s. 397-398; Seydişehri, Mahmud Esad, *Tarih-i Din-i İslâm*, İstanbul, 1983, II, 1051; Şâkir, Mahmud, *et-Tarihu'l-İslâmî*, Beyrut, 1987, VI, 44.
- 128 Krş., el-Mahmûd, Abdurrahman b. Salih, *Mevkifu İbn Teymiyye mine'l-Eşâire*, Riyad, 1995, I, 365; Subhâni, Cafer, *Buhusun fi'l-Milel ve'n-Nihal*, Kum, 1411/1990, II, 37.
- 129 Bkz., el-Eş'arî, *Risâle fi İstihsâni'l-Havz fi İlmi'l-Kelâm*, (el-Luma' ile birlikte) Beyrut, 1953, s.88-90, 95-97.

orta bir yol tutmuştur. Eş'arî ve Eş'arîlerin bu tutumu Hanbelîler hariç halk tarafından geniş kabul görmüş ve Mu'tezile ile başlamış olan kelâmî düşünce sistemini yok olmaktan kurtarmakla kalmamış¹³⁰ ona yeni bir veçhe kazandırmıştır. İbn Küllâb ve büyük mutasavvıf Muhasibî gibi az da olsa Eş'arî öncesi Ehl-i sünnet kelâmını oluşturma yönündeki çabaları adeta Eş'arî kemale erdirmiştir. Böylece Eş'arîlik Ehl-i sünnet'e ait veya Sünnî kelâm diyebileceğimiz bir düşünce yapısını Ehl-i sünnet'in sistemine dâhil etmeyi başarmıştır.

Allah (c.c) "*İşte böylece, sizi vasat bir ümmet yaptık ki, siz insanlara şahit olasınız, Peygamber de size şahit olsun...*"¹³¹ buyurarak Müslümanları ifrat ve tefritten yani her türlü aşırıktan uzak vasat (mutedil-örnek-orta) bir ümmet kılmıştır. Böylece insanlar arasındaki dini ve dünyevi konulardaki ihtilaflara şahit (hakem) yapmıştır. İmam Eş'arî, Ehl-i Kibleyi tekfir etmeyerek, İslâm mezhepleri ve âlimlerinin görüşleri arasında orta yolu takip etmiştir. Eş'arî kendi düşünce yapısında elden geldiğince uzlaşmacı ve orta yolu bulmaya yönelmiştir. Örneğin insan fiilleri açısından tam bir ihtiyar fikrini savunan Mu'tezile ile tam bir cebri savunan Cebriye arasında bir yol tutmuştur. Ona göre insan fiillerinin yaratıcısı Allah, kesb eden (fiili işleyen) insandır. Eş'arî işlenen fiilin sevap veya ikap vasfını kâsibin verdiğini söyler. Böylece sorumluluk işleyene düşer. Fiili yaratana değil.¹³² Birçok meselde bu tutumun izleri açıkça görülmektedir.

Kelâmî ihtilaflar için İmam Eş'arî ölüm döşeginde: "Bir hakikatin farklı ifadelerle dile getirilmesidir"¹³³ diyerek dinde ifrat ve tefritten uzak bir duruş sergilemiş ve bunu sistemleştirmiştir. Böylece Kur'an'da: "أُمَّةٌ وَسَطًا"¹³⁴ şeklinde ifade edilen "vasat ümmet" olma özelliğinin korunmasına ve geliştirilmesine katkı sunmuştur.

Kaynaklarda, Ashâbu'l-hadîs'ten, Basra'da Zekeriya es-Sâcî,¹³⁵ Bağdat'ta Ebû İshak el-Mervezî'nin¹³⁶ Eş'arî'ye hocalık yaptıkları kaydedilmektedir. Dönemin önde gelen bu iki şahsiyetinin dolayısıyla Ashâbu'l-hadîs'in Eş'arî dü-

130 Carullah, Zuhdi, *el-Mutezile*, Beyrut 1990, s. 262.

131 Bakara, 2/143.

132 Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, s. 262-270.

133 İbn Asâkir, *Tebyin*, s. 149. İbn Asâkir'de yer alan ve Zahir b. Ahmed es-Serahsi'ye dayandırılan rivayet şöyledir. "Eş'arî evimdeydi, ecel hastalığında beni yanına çağırır, "şahit ol! Ben Ehl-i Kibleden hiç kimseyi tekfir etmiyorum. Çünkü hepsi aynı mabuda yöneliyorlar (işaret ediyorlar) ancak ibareleri farklıdır" dedi.

134 Bakara, 2/143. İnsanlar arasındaki ihtilaflarda şahit olmak (hakemlik yapmak) için vasat olmak ifrat ve tefritten uzak tarafsız, bilgili ve durundan haberdar olan ayrıca her iki taraftan da olaya bakabilen kişilere veya topluluklara ihtiyaç vardır. Bkz. Reşid Rıza, Muhammed b. Muhammed Şemsuddin, *Teşîru'l-Menâr*, Kahire, 1990, II, 5.

135 es-Subkî, *Tabakatu's-Şafîyye*, III, 355; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XI, 131; İbn Asâkir, *Tebyin*, s. 35; İbn Kadi Şuhbe, *Tabakat*, II, 95; ez-Zehebî, *Siyeru'l-Âlami'n-Nubelâ*, XIV, 199.

136 Hatib Bağdâdî, *Tarihu Bağdâd*, XI, 347; es-Subkî, *Tabakatu's-Şafîyye*, III, 352; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XI, 187; İbn Kadi Şuhbe, *Tabakat*, II, 114.

şüncesindeki izleri, özellikle haberi sıfatların bilâkeyf olarak kabul edilmesinde ve Eş'arî'nin birçok meselede Mu'tezile ile Ashâbu'l-hadîs arasında vasat yolu tutmasında kendini göstermektedir.

İslâm düşüncesinde "el-Vasatiyye" (orta yol) ifrat ve tefritten uzak kısacası her türlü aşırılıktan uzak, uzlaşmacı ancak temel ilkelerinden ödün vermeyen İslâm yorumunun doğmasında, gelişmesinde ve yayılmasında Eş'arî'nin payı büyüktür. Özellikle Mu'tezile ile Ashâbu'l-hadîs arasında birçok meselede vasat yolu tutmuştur.

Sonuç

İmam Eş'arî'nin kendisi Ehl-i sünnet'e mensup bir aile içinde dünyaya gelmesine rağmen babasının vefatından sonra çocuk (mümeyyiz) yaşta Basra Mu'tezilesi'nin lideri Ebu Ali el-Cübbâî'nin yanında yetişmiş ve kırk yaşına dek bu mezhebin ilkelerini samimiyetle savunmuştur. Hocası Cübbâî'nin yerine tartışmalara katılacak kadar Mu'tezile kelâmına Eş'arî vakıf olmuştur. Öte yandan çocukluktan beri ilişki içinde olduğu Ashabu'l-hadis'in önde gelen ismi ve Eş'arî'nin de hocası olan Zakeriya b. Yahya es-Sâcî ile alakasını kesmemiştir. Böylece Eş'arî iki ayrı uçta bulunan her iki ekolün görüşlerini ilk elden ve geleceğin içinden gelmiş hocalardan almıştır. Bu kazanım Eş'arî'nin Mu'tezile'den döndükten sonra orta yolu bulmasına ve inşa etmesine yardımcı olmuştur.

Gerek klasik kaynaklar gerekse çağdaş araştırmacılar Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılmasının nedenleri üzerinde birbirinden oldukça farklı argümanlar ileri sürmüşlerdir. Bunlardan bir kısmı mesnetsiz olduğu gibi makul da değildir. Diğerlerinin ise tek başına ayrılışa neden olmaları pek mümkün görünmemektedir.

Eş'arî'nin Ahmed b. Hanbel'e tabi olduğu bir dönemden bahsetmek güçtür. Aksine o Ehl-i sünnet öncülerinden İbn Küllâb'ın yolundan giderek kendi mutavassıt (orta yol) veya Eş'arîlik olarak adlandırılan sistemini kurmuştur.

İmam Eş'arî'nin eserlerinin sayısına ve çeşitliliğine baktığımızda, kendi düşünce sistemini bütün yönleriyle ortaya koyduğu rahatlıkla söylenebilir. Maa-lesef sayıları yüze yaklaşan eserlerden sadece bir kaçı bize ulaşabilmiştir. Bunlara bakıldığında bile Eş'arî'nin derin sistematik bir kelemi alt yapıya sahip olduğu ve kelâmın kurucuları sayılan Mu'tezile'ye kendi silahlarıyla mahirane nasıl vurmaya çalıştığı görülebilir. Eş'arîlik sadece içe dönük yani Mu'tezile vb. mezheplere karşı mücadele etmemiş dışa dönük mücadelede de bulunmuş ve İslâm dışındaki din ve mezheplere karşı tartışmalara girişmiş ve eserler yazmıştır.

Eş'arî'nin mevcut eserlerinden *el-İbâne* adlı kitap her ne kadar Eş'arî'ye aidiyeti doğru olsa da elimizdeki şekliyle ve tüm içeriğiyle İmam Eş'arî'ye ait

olması zor görünmektedir. Bu nedenle bu eseri tek başına İmam Eş'arî'nin görüşlerinin kaynağı almak doğru netice vermez. *el-İbâne* eseri mutlaka Eş'arî'nin diğer eserleriyle veya başka kaynaklarla birlikte kullanılmalı ve içindeki görüşler farklı eserlerle desteklenmelidir.

Kelâm ilmini reddeden başta Ashabu'l-hadis ve özellikle Hanbelîlere karşı kelâm ilminin aynı fıkıh ilmi gibi Kur'an ve sünnete dayanan meşru bir ilim olduğunu savunan Eş'arî, kelâmın Ehl-i hadisten Şafiî ve Mâlikîlerce kabul edilip kullanılmasına ön ayak olmuştur. Böylece kelâm meşrû olmakla kalmamış, Ehl-i sünnet itikâdının ispat ve savunma sistemi haline gelmiştir.

Eş'arî'nin birçok konudaki görüşlerine bakıldığında orta yolu bulma çabası içinde olduğunu gösteren belirgin izler görülür. O, akıl ile nassı bir arada kullanmıştır. Ancak akıl ile elde edilen bilgiyle, bu bilginin mükelleflere sorumluluk yüklemesini birbirinden farklı mütalaa etmiştir. Bu konuda "Bütün meârif akılla tahsil edilir. Ancak sem' (nass) ile vacip olur" prensibini esas almıştır. Bu nedenle o biryandan Allah'ı bilmenin yolunun akıl olduğunu söylerken diğer yandan ilahi davetin kendisine ulaşmadığı kişinin Allah'ı tanımakla sorumlu tutulamayacağını söyler.

Allah'a mekân isnadını reddeden Eş'arî, Allah'ın arşta olduğunu söyleyen Ashâbu'l-hadis'e karşı çıktığı gibi Allah'ın ilim ve tedbiri ile her yerde olduğunu söyleyen Mu'tezile'ye de karşı çıkmıştır.

Eş'arî zatî dediği sıfatlarda kendi selefi olan İmam Ebu Hanife gibi Ehl-i sünnet âlimlerinin yolunu izlerken fiilî sıfatlarda onlardan ayrılarak Mu'tezile'ye yakınlaşmıştır. Böylece fiilî sıfatların ezeli olduğunu savunan Ashabu'l-hadis'e, İmam Ebu Hanife'ye, Tahâvî ve Mâtürîdî'ye muhalefet etmiştir. Bu nedenle Eş'arîler tekvin sıfatına karşıdırlar.

Eş'arî, insanın fiillerinde hür olduğunu savunan Mu'tezile ile fiilin gerçek failinin Allah olduğu ve insanın hiçbir şekilde fiillerinde özgür olmadığını söyleyen Cebriyye'nin arasını kendine has kesb teorisiyle bulmaya çalışmıştır.

Bir yandan Hz. Ali ile savaştan Talha, Zübeyr ve Muaviye'nin çıkışlarıyla adil imama karşı geldiklerini belirtirken, diğer yandan müçtehit olduklarına dikkat çekerek hatalı içtihatlarından dolayı onların fıkıh veya küfür ile itham edilemeyeceğini belirtir.

İfrat ve tefritten uzak vasat (mutedil-orta) İslâm düşüncesinin oluşmasında ve sistemleşip yayılmasında İmam Eş'arî'nin emeği inkâr edilemez. İmam Eş'arî'nin, Ehl-i sünnet'in esaslarını savunmadaki çabası ve liderliği onu bu mezhebin imamlarından biri yapmıştır. Diğer imam ise hilafet merkezinden uzakta Hanefî geleneğinin içinde yetişmiş olan İmam Mâtürîdî'dir. Kelâmî anlamdaki Ehl-i sünnet mezhebi bu iki imamla başlayıp gelişmiş ve günümüze kadar gelmiştir.

Kaynakça

- Abdulhayy, M., "Eş'arilik" (çev. Ahmet Ünal), *İslâm Düşüncesi Tarihi*, (ed. M.M. Şerif, Türkçe Baskı Editörü, Mustafa Ağarman), İstanbul, 1990.
- Bağdâdî, Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed, *Usûlü'd-Din*, Beyrut, 1981.
- Bâkılânî, Kâdi Ebu Bekr b. Tayyib (403/1012), *Temhidü'l-Evâil ve Telhisü'd-Delâil*, (thk. İmaduddin Ahmed Haydar), Beyrut 1987.
- Bedevî, Abdulmecid Ebu'l-Futûh, *et-Tarihu's-Siyâsî ve'l-Fikrî*, Cidde 1983.
- Bosworth, C.E., "As'ari", *Encyclopaedia Iranica*, c. II, London and New York 1987, s. 702-703.
- Carullah, Zuhdi, *el-Mu'tezile*, Beyrut 1990.
- Corbin, Henry, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Hüseyin Hatemi, İstanbul 1985.
- Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn Ebu'l-Muâli Abdülmelik (478/1085) *Kitabu'l-İrşad*, (thk., Es'ad Temim), Beyrut 1985.
- Cüveynî, *el-Akidetu'n-Nizâmiyye*, İstanbul, ts.
- Cüveynî, *eş-Şamil fi Usuli'd-Dîn*, Beyrut 1999.
- Ebü Abdirrahman el-Ezdî, Muhammed b. Hüseyin, *Tabakâtu's-Süfiyye*, Beyrut, 1998.
- Ebu Hanife, *el-Fıkhü'l-Ekber*, (thk., Zahid el-Kevserî) Beyrut, 2004 (el-Akaid ve'l-Kelâm adlı mecmua içinde).
- Ebu Nuaym el-İsbahânî, Ahmed b. Abdillâh, *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, Beyrut, 1985.
- Ehvâzî, Ebu Ali el-Hasan b. Ali b. İbrahim, "Mesâlibü İbn Ebi Bişr", Nşr. Michel Allard, *Bulletin D'études Orientales*, XXIII, Damas, 1970, s. 129-165.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail (324/936) *el-İbâne an Usuli'd-Diyane*, Nşr. Hammad b. Muhammed el-Ensari, Medine 1409/1988.
- Eş'arî, *Kitabu'l-Luma' fi'r-Red ala Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'*, (thk., Richard J. McCarthy), Beyrut 1953.
- Eş'arî, *Kitabu Makâlâti'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfi'l-Musallîn*, (thk., Hellmut Ritter), Eiesbaden, 1980.
- Eş'arî, *Risâle fi İstihsâni'l-Havz fi İlmi'l-Kelâm*, (el-Luma' ile birlikte) Beyrut, 1953.
- Eş'arî, *Risale ila Ehi's-Sağr*, (thk., Muhammed Seyyid el-Celyend), Kahire 1987.
- Fahurî, Hennâ – Cerr, Halil, *Tarihu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, Beyrut, 1982.
- Fevkiye Hüseyin, "Mukaddime", *el-İbâne*, (thk., Fevkiye Hüseyin Mahmûd), Kahire, 1987.
- Frank, Richard. M., "Al-Ash'ari's 'Kitab al-Hathth ala'l-Bahth'", *MIDEO*, Beyrut, 1988, XVIII, s. 83-152.

- Ghoraba, Hammouda, "Al-Ash'ari's Kitab al-Luma'", *The Islamic Quarterly*, London, 1954, I, sayı:3. s. 191-194.
- Giridi, Sirîf, *Ârâu'l-Milel*, İstanbul, 1303.
- Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Tarihu Bağdâd*, Beyrut, ts.
- Hatipoğlu, Mehmed. Said, "İslâm'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik: Hilafetin Kureyşliliği", *AÜİFD.*, c. XXIII, Ankara, 1978, s. 121-213.
- Hüseynî, Ebu Bekr b. Hidayetullah, *Tabakat eş-Şafiiyye*, (thk. Adil Nuvayhid), Beyrut 1982.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan, *Tebyînu Kezibi'l-Müfterî fi mâ Nüsibe ile'l-İmâm Ebu'l-Hasan el-Eş'arî*, Dımaşk, 1399/1979.
- İbn Ebi Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed (526/1131), *Tabakatu'l-Hanâbile*, thk, Muhammed Hamit, Beyrut ts.
- İbn Ferhûn, İbrahim b. Ali b. Muhammed el-Malikî, *ed-Dîbâcu'l-Mezheb fi Ma'rifeti A'yani Ulemâi'l-Mezheb*, Beyrut, ts.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan, *Mucerredü Makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Beyrut, 1987.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr (681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu'z-Zemân*, (thk. İhsan Abbas), Beyrut 1968.
- İbn Kâdî Şuhbe, Ebu Bekr b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer (851/1447), *Tabakâtu's-Şafiiyye*, thk. el-Hafız Abdulalim Hân, Beyrut 1407/1986.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Amr (774/1373), *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Mektebetu'l-Meârif, Beyrut ts.
- İbn Tağriberdî, Cemaluddin Ebû'l-Mehâsin Yusuf el-Atabekî, *en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mulûki Mısır ve'l-Kahire*, Mısır, ts.
- İbn Teymiyye, *Beyanu Telbisi'l-Cehmiyye fi Tesisi Bide'ihimi'l-Kelamiyye*, (thk. Muhammed b. Abdurrahman b. Kasım), Mekke 1392.
- İbn Teymiyye, *en-Nubuvvât*, Kahire 1386/1966.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim el-Harrani (728/1328), *Kutub ve Resail ve Fetâvâ İbn Teymiyye fi'l-Akide (Fetâvâ)*, (thk. Abdurrahman Muhammed Kasım en-Necdi), Riyad ts.
- İbn Teymiyye, *Minhacu's-Sünneti'n-Nebeviyye*, (nşr. Muhammed Reşad Salim), Riyad 1406/1986.
- İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, Abdulhayy b. Ahmed el-İkrî ed-Dimeşkî(1089/1678), *Şezerâtu'z-Zehab fi Ahbâri men Zeheb*, Beyrut ts.
- İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, Beyrut, 1978.

- Kâdî Abdulcebbar, Ebu'l-Hasan b. Ahmed, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Tunus, 1974
- Kalaycı, Mehmet, İmam-ı Eş'arî ve Eş'arîlik, Ankara, 2019.
- Keskin, Mehmet, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, İstanbul, 2013.
- Kıvamuddin, Burslan, "Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin Babu'l-Ebvâb Ehalisine yazdığı Mektup", *Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi, Mecmuası*, c.II, Sayı, VII-VIII, İstanbul 1928, Sayı, VII, s. 154-176.
- Livâ, Hasan Sadık, *Cuzûru'l-Fitneti fi'l-Fıraki'l-İslâmiyye*, Kahire 1991.
- Mağribî, Ali Abdulfettah, *el-Fıraku'l-Kelâmiyyeti'l-İslâmiyye*, Mısır 1986.
- Mahmûd, Abdurrahman b. Salih, *Mevkifu İbn Teymiyye mine'l-Eşâire*, Riyad, 1995.
- Makrizî, Takıyyuddin Ahmed b. Ali, (845/1441) *el-Hıtat ve'l-Âsâr*, Kahire ts.
- McCarthy, Richard J., *The Theology of al-Ash'arî*, Beyrut, 1953.
- Mer'î b. Yusuf b. Ebi Bekr el-Hanbelî el-Makdisî (1033), *Refu's-Şubheti ve'l-Garar anmen Yehteccu ala Fi'li'l-Maâsî bi'l-Kader*, thk., Es'ad Muhammed el-Mağribî, Mekke 1410/1989.
- Naşî'l-Ekber, Abdullah b. Muhammed (293/906), *Kitabu'l-Evsat fi'l-Makalat, -Mesailu'l-İmame*, Beyrut, 1971.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed (508/1115) *Tabsiratü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, (thk. Hüseyin Atay), I.cilt, Ankara, 1993. II. cilt (thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün), Ankara 2003.
- Reşid Rıza, Muhammed b. Muhammed Şemsuddin, *Tefsiru'l-Menâr*, Kahire, 1990.
- Sem'ânî, Ebu Sad Abdulkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temimî, *el-Ensâb*, Beyrut 1980.
- Seydişehrî, Mahmud Esad, *Tarih-i Din-i İslâm*, İstanbul, 1983.
- Spitta Wilhelm, *Zur Geschichte Abu'l-Hasan al-As'arî's*, Leipzig 1876.
- Subhânî, Cafer, *Buhusun fi'l-Milel ve'n-Nihal*, Kum, 1411/1990.
- Subkî, Tacuddin Ebu Nasr Abdilvahhab b. Ali, *Tabakatu's-Şafiiyye'l-Kubrâ*, (thk., Abdulfettah Muhammed-Mahmud Muhammed), 1992.
- Süyûtî, Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr (911/1505), *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, (thk., Ali Muhammed Ömer), Kahire 1396/1976.
- Şâkîr, Mahmud, *et-Tarihu'l-İslâmî*, Beyrut, 1987.
- Şehrisrânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, (thk. Ahmed Fehmi), Beyrut 1992.
- Şehristânî, *Nihayetu'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm*, (thk., Alfred Guillaume), London 1934.

Watt, Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (çev. Ethem Ruhi Fığlalı), İstanbul 1998.

Zehebî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (748/1347), *el-Uluvu li'l-Aliyi'l-Gaffâr*, (thk. Ebu Muhammed Eşref b. Abdulkasud), Riyad 1995.

Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, (thk. Şuayb Arnavut-Muhammed Naim el-Arkûsî), Beyrut 1413/1992.

Zeyn, Muhammed Halil, *Tarihu'l-Firaki'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1985.